

Kapitalizm, Küreselleşme ve Covid-19 Sonrası Yeni Dünya Düzeni

Orhan CENGİZ¹

Özet

Covid-19 krizi, sadece içinde bulunduğumuz dönemi biçimlendirecek sonuçlara yol açmamış, bunun yanında küresel sistemde ekonomik, politik, kültürel, teknolojik gelişmeleri değiştirecek ve dönüştürecek dinamikleri de yaratmıştır. Covid-19 krizi her ne kadar sağlık alanında meydana gelen bir gelişme olsa da sadece bu bağlamda ele alınamayacak kadar yapısal bir derinliğe sahiptir. Her şeyin “en çoklaştırılması” mantığına göre işleyen kapitalizmde, üretim tarzının çalışma koşulları üzerindeki etkisi, en fazla sağlık alanında ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında üretimin, doğanın tahribatı pahasına gerçekleşmesi, sağlık alanında yaşanan krizleri tetiklemektedir. Küreselleşme, yaşanan bu tür krizlerin kısa sürede tüm dünyaya yayılmasını çok kolay hâle getirmektedir. Covid-19 krizi, kapitalizmin ve bununla iç içe geçen küreselleşmenin yol açtığı yıkıcı tablo yanında küresel sistemin işleyişine yönelik yeni bir düzenin nasıl şekilleneceği tartışmalarını da şiddetlendirmiştir. Bu çalışmanın amacı Covid-19’un küresel sistemin işleyişi üzerinde yarattığı etkilerden yola çıkarak, Covid-19 sonrası dünya düzeninin nasıl şekilleneceğinin analiz edilmesidir. Çalışmanın ortaya koyduğu temel sonuçlar şu şekildedir: i) Covid-19 krizi, her şeyden önce küreselleşmenin yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. Bununla bağlantılı olarak, neoliberal sistemde serbestleşmenin kendiliğinden işleyen düzeni sağlamada başarısız olduğu ve ulus-devletlerin rollerinin hayati öneme sahip olduğu öne çıkmıştır. ii) Krizle mücadelede devletin müdahale alanlarının genişlemesi, otoriterlikle ilgili endişeleri de artırmıştır. Gelişmiş demokratik ülkelerin birçoğunun krizin yönetiminde başarısız olması ve bu ülkelerin bazılarında otoriter eğilimlerin artması bahsedilen durumu tetiklemiştir. iii) ABD ile Çin arasındaki rekabet krizle beraber daha da derinleşmiştir. Covid-19 sonrası yeni düzenin şekillenmesinde, iki aktör arasındaki mücadelenin belirleyici güçlerinin artacağı; fakat bunun iki kutuplu bir dünya düzeni yerine çok kutuplu bir düzeninde gerçekleşeceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Kapitalizm, Kriz, Küreselleşme, Yeni Dünya Düzeni

Capitalism, Globalization, and the New World Order After Covid-19

Orhan CENGİZ¹

Abstract

The Covid-19 crisis, not only caused the consequences that will shape the current period, but also created the dynamics that will change and transform economic, political, cultural, and technological developments in the global system. Although the Covid-19 crisis is a development in health, it has a deep structural depth that cannot be addressed only in this context. In capitalism, which operates according to the logic of 'maximizing' of everything, the impact of the mode of production on working conditions emerges the most in health. Besides, the fact that production takes place at the expense of nature triggers health crises. Globalization, an integral part of modern capitalism, makes it very easy for such crises to spread to the whole world quickly.

In addition to the destructive picture caused by the capitalist system and the intertwined globalization, the Covid-19 crisis has also intensified the discussions on how to shape a new order for the global system's functioning. The aim of this study is to analyze how the world order will be shaped after Covid-19, based on the impacts of Covid-19 on the process of the global system. The basic results revealed by the study are as follows: i) First of all, the Covid-19 crisis has led to a requestion of globalization. In connection with this, it has emerged that liberalization in the neoliberal system has failed to maintain a self-functioning order and that nation-states' roles are vital. ii) The widening of the state's intervention in the struggle the crisis has also increased authoritarianism concerns. Many developed democratic countries' failure to manage the crisis and the increase in authoritarian tendencies in some of these countries triggered this situation. iii) The competition between the USA and China has deepened with the crisis. In shaping the new order after Covid-19, the determining forces of the struggle between the two actors will increase; however, it is predicted that this will occur in a multipolar order instead of a bipolar world order.

Keywords: Covid-19, Capitalism, Crisis, Globalization, New World Order

GİRİŞ

Kapitalizmde krizlerin çok önemli bir yeri vardır. Küresel finans sistemindeki denetim eksikliğinin ve istikrarsızlığın yol açtığı 2008 krizinin etkilerinin tamamen ortadan kalkmadığı bir ortamda, 2019 yılının sonunda kapitalizm yeni bir kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Yeni tip koronavirüs olarak adlandırılan Covid-19 krizi, sağlık alanında ortaya çıkmasına rağmen; birçok açıdan kapitalizm bağlamında ele alınması gereken duruma işaret etmektedir.

Büyük Buhran'dan itibaren en şiddetli daralmayı yaşayan dünya ekonomisinin karşılaştığı bu yeni kriz, 1929 Buhranı ve 2008 küresel finans kriziyle karşılaştırıldığında her ne kadar doğrudan kapitalizmin işleyişinden kaynaklanmasa da özünde kapitalizm için bir krizdir. Özellikle sosyo-ekonomik eşitsizliğin ve borçlanmanın artması gibi kapitalizmin kronik sorunları, siyasi kutuplaşmayı ve finansal istikrarsızlığı yoğunlaştırmaktadır. Kapitalizmin temel yapıları, tipik olarak hızlı değişime de savaşlar, ekonomik krizler ve salgınlar gibi kritik tarihsel dönemelerde birtakım değişimler ortaya çıkmaktadır. Covid-19 krizinden sonraki dönemde kapitalist dünya, 1930'larda yaşanan duruma benzer bir siyasi kutuplaşmayla karşı karşıya kalma ihtimali ile yüz yüzedir (Webber, 2020).

Daha önceki dönemlerde yaşanan krizlerin yol açtığı değişim ve dönüşüm süreci, Covid-19 için de söz konusu olacaktır. 1929 Buhranı ve 2008 finansal krizine benzer biçimde, kapitalizmde ortaya çıkan kriz bir anda küresel hâle gelmiştir. Bunun en temel nedeni, şüphesiz küreselleşmedir. Mevcut kriz, ülkelerin birbiriyle entegrasyonun ve birbirlerine bağımlılığın çok yüksek olduğu dönemde yaşanması nedeniyle, daha geniş çaplı sonuçlara yol açmıştır.

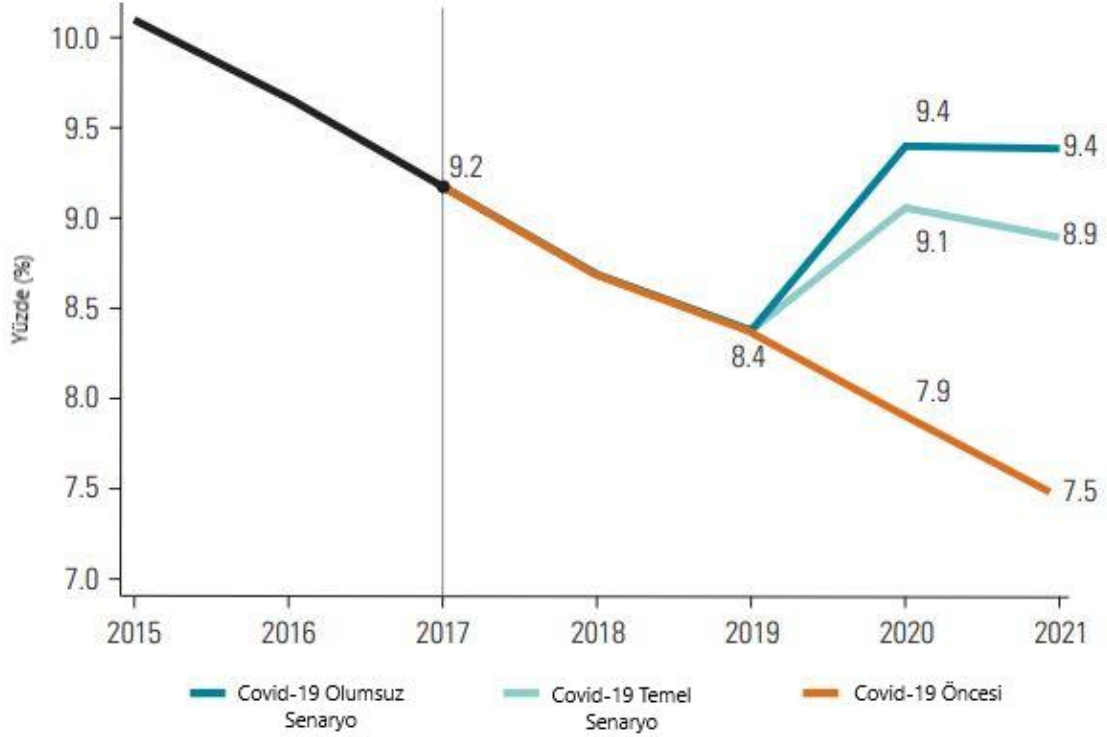
Covid-19 süreciyle başlayan tartışmaların ağırlık kazandığı noktaların başında, kapitalist küreselleşmenin seyrinin ne yöne evrileceği gelmektedir. Salgın sürecinde ulus-devletlerin aktif rol oynamaları, küresel yönetim açısından yeni düzenin nasıl oluşabileceğine dair ipuçları sunmaktadır. Özellikle sağlık sisteminde özel sektörün hâkim olduğu gelişmiş ülkelerde, salgının yönetilmesinde başarısız olunması, ekonomik darboğazların aşılması için kamusal müdahalelerin önem kazanması ve gelişmiş ülkelerin kırılabilirliklerinin de bariz biçimde ortaya çıkması, Covid-19 sonrası süreçte küresel ekonomi-politik yapının geleceğine dair çok farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Küresel ve ulusal ekonomik yapının dönüşümü, küresel güç mücadelesinde yeniden konumlanma arayışları, ABD-Çin rekabeti, AB'nin geleceğine ilişkin yeniden başlayan tartışmalar, küreselleşmenin geleceğine dair öngörüler ve Türkiye başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin kriz sürecinde yakaladığı fırsatlar, Covid-19 sonrası küresel sistemin şekillenmesini etkileyecek olan faktörler olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, kapitalizm ile Covid-19 ilişkisinin kısa bir değerlendirmesi yapılmış ve Covid-19 sonrası dönemde öne çıkması muhtemel gelişmelerin genel çerçevesi ele alınmıştır. Birinci bölümde, salgının küresel açıdan yol açtığı etkiler incelenmektedir. İkinci bölümde, kapitalizmde kriz ve sağlık ilişkisinin kuramsal çerçevesi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Covid-19 sonrası süreçte yeni dünya düzenin biçimlenmesinde öne çıkması öngörülen faktörler güncel yaklaşımlar bağlamında ortaya konulmuştur. Son bölümde ise politika önerileri tartışılmaktadır.

Covid-19 Salgınının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Tablo

Covid-19 salgını, etkisini şüphesiz en fazla sağlık alanında göstermiştir. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization [WHO], 2021)'nin verilerine göre 6 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla dünya genelinde vaka sayısı 184 milyon, vefat edenlerin sayısı ise 3,9 milyondur. Covid-19'un ortaya çıkardığı tablo sadece sağlık alanıyla sınırlı kalmamış sosyo-ekonomik açıdan da çok ciddi sonuçlar yaratmıştır. 2020 yılında küresel olarak 124 milyona yakın insanın aşırı yoksulluğa (kişi başı günlük 1,90\$ dikkate alındığında) sürüklendiği tahmin edilmektedir. Küresel yoksulluk en fazla Güney Asya ve Sahra Altı Afrika'yı etkilemiştir. Yoksulluğa sürüklenen insanların yaklaşık %40'ı (beşte ikisi) bu bölgede yaşamaktadır. Türkiye'nin de dâhil olduğu üst-orta gelirli ülkeler için kişi başı günlük 5,5\$ dolar ölçütü dikkate alındığında ise küresel yoksulluk 210 milyona yükselmektedir. Bu durumdaki yoksulların yarısı, Avrupa ve Orta Asya'nın belirli kısımlarıyla birlikte Güney Asya'da ortaya çıkmaktadır. 2021 yılında ise mevcut veriler çok kesin olmamakla birlikte salgının gidişatı ve aşının kullanımına bağlı olarak 143 ila 163 milyon kişinin Covid-19 nedeniyle yoksulluğa sürükleneceği tahmin edilmektedir (World Bank, 2021b). Covid-19'un yol açtığı gelir kayıpları nedeniyle Güney Asya ile beraber Sahra Altı Afrika'da eğitim, sağlık ve yaşam standartlarında bozulmalar kaçınılmaz hâle gelmiştir. Düşük gelirli ülkelerde Covid-19 krizi, savunmasız bireyleri daha fazla zorlamaktadır. Kriz, bir taraftan hâlihazırda gıda

güvensizliği ile karşı karşıya olan 112 milyon insanla birlikte, sel riskine maruz kalan 223 milyon insanın koşullarını giderek zorlaştırmaktadır (World Bank, 2021a).

Şekil 1. Küresel Yoksulluk Oranı: 2015-2021

Kaynak: World Bank, 2020.

Yoksulluğun seyrine ilişkin yapılan tahminlere bakıldığında temel senaryoda 2020 yılında yoksulluğun %1,2 puan ve 2021'de %1,5 puan artacağı, olumsuz senaryoda ise 2020 yılındaki artışın %1,5 puan ve 2021 yılındaki artışın %1,9 olacağı öngörülmektedir. Toplamda ise küresel yoksulluğun 2020 yılında %9,1 ile %9,4; 2021 yılında %8,9 ile %9,4 arasında değişmesi beklenmektedir.

Küresel ekonominin 2020'de %3,5 ve dünya ticaret hacminin %9,6 daraldığı tahmin edilen raporda, Çin'in diğer ülkelere kıyasla daha çabuk toparlandığı öngörülmektedir. Örneğin gelişmiş ekonomilerin aynı dönemde %4,9, yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ülkelerin %2,4 daralma yaşadığı ortamda Çin ekonomisi %2,3 büyüme kaydetmiştir (International Monetary Fund [IMF], 2021).

Tablo 1. Covid-19 Sürecinde Çalışma Saati Kayıpları ve İstihdam, İşgücü ve İşsizlikteki Değişim

	2019'un 4. çeyreğine göre kaybedilen çalışma saati yüzdesi (%)					Kaybedilen tam zamanlı iş kaybı sayısı (haftalık 48 saatlik çalışma cinsinden) (milyon)				
	Q1/2020	Q2/2020	Q3/2020	Q4/2020	2020	Q1/2020	Q2/2020	Q3/2020	Q4/2020	2020
Afrika	2.3	16.0	8.0	4.5	7.7	9	60	30	17	29
Amerika Kıtası	3.2	27.6	14.9	8.9	13.7	12	105	55	34	50
Arap Ülkeleri	3.3	18.8	9.4	4.7	9.0	2	10	5	2	5
Asya ve Pasifik	6.5	16.9	5.4	2.8	7.9	115	295	95	50	140
Avrupa ve Orta Asya	3.9	17.2	6.8	8.9	9.2	13	55	22	29	30
Dünya	5.2	18.2	7.2	4.6	8.8	150	525	205	130	255
2019'a Göre İstihdam, İşgücü ve İşsizlikte Yaşanan Değişimler										
	İstihdam		İşgücü		İşsizlik					
	Milyon	Oran	Milyon	Oran	Milyon	Oran				
Düşük Gelirli Ülkeler	-0.9	-2.2	0.4	-2.0	1.3	0.5				
Alt-Orta Gelirli Ülkeler	-47	-3.2	-35	-2.7	11	1.2				
Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	-48	-2.6	-40	-2.3	8	0.7				
Yüksek Gelirli Ülkeler	-18	-2.0	-6	-0.9	12	2.0				
Afrika	-4	-2.1	-2.1	-2.0	1.9	0.4				
Kuzey Afrika	-2.3	-2.1	-1.8	-1.9	0.5	1.0				
Sahra-Altı Afrika	-1.7	-2.2	-0.3	-2.1	1.4	0.3				
Amerika	-38	-5.4	-25	-3.8	13	3.1				
Latin Amerika ve Karayipler	-28	-6.3	-23	-5.4	4.9	2.3				
Kuzey Amerika	-10	-4.0	-2.1	-1.2	8	4.5				
Arap Ülkeleri	-1.1	-2.0	-0.1	-1.2	1	1.8				
Asya ve Pasifik	-62	-2.5	-48	-2.1	14	0.8				
Doğu Asya	-17	-1.5	-13	-1.3	3.3	0.4				
Güney Doğu Asya ve Pasifik	-7	-2.2	-4.7	-1.8	2.1	0.6				
Güney Asya	-38	-3.5	-30	-3.0	9	1.5				
Avrupa ve Orta Asya	-9	-1.4	-6	-1.0	2.7	0.7				
Kuzey, Güney ve Batı Avrupa	-3.6	-1.1	-2.4	-0.8	1.2	0.6				
Doğu Avrupa	-3.2	-1.2	-1.9	-0.6	1.3	1.0				
Orta ve Batı Asya	-2.3	-2.4	-2.1	-2.3	0.2	0.6				
Dünya	-114	-2.7	-81	-2.2	33	1.1				

Kaynak: International Labor Organization (ILO), 2021

Salgın sürecinde istihdam ve iş kayıpları açısından da küresel ekonomide birçok olumsuzluk meydana gelmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labor Organization [ILO], 2021) raporuna göre 2020 yılında küresel çalışma saatlerinde %8,8'lik bir azalma söz konusu olmuştur. Bu oran, 255 milyon tam zamanlı iş kaybına eş değerdir. Çalışma saatlerinde yaşanan düşüşler, özellikle Latin Amerika ve Karayipler (%16,2), Güney Avrupa (%12,3) ve Güney Asya'da (%12,7) yüksek olmuştur. Bunun yanında 2020'deki çalışma saati kayıpları, 2008-2009 küresel finans krizindeki kayıpların dört katından fazlasına denk gelmektedir. Tablo 1 incelendiğinde yine öne çıkan hususlardan birisi istihdam, işgücü ve işsizlikte meydana gelen değişimdir. Küresel istihdam kaybı 2020 yılında 114 milyon olurken, işgücüne katılım oranı %2,2 azalarak %58,7 olmuştur. Küresel işsizlik ise %1,1 artarak %6,5 olmuş ve işsiz sayısı 33 milyon artmıştır (ILO, 2021). Bunun yanında Birleşmiş Milletler (United Nations [UN], 2020), salgının yol açtığı diğer sosyo-ekonomik sorunlara dikkat çekmiştir:

- Cinsiyet eşitliği açısından ele alındığında Covid-19 salgınının kadınlar üzerinde bazı olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. Kadınlar hâlihazırda erkeklere kıyasla üç kat daha fazla ücretsiz bakım işi yapmaktayken, Covid-19 ile birlikte ücretsiz bakım çalışmaları, çocukların okula gitmemesi, yaşlıların artan bakım hizmetleri ve aşırı sağlık hizmetleriyle beraber artış göstermiştir.
- Yaklaşık 1,2 milyar öğrenci veya kayıtlı toplam öğrencilerin %68'i, okulların kapanmasından etkilenmektedir.
- Dünya nüfusunun %55'ine eşit olan yaklaşık dört milyar insan sosyal sigorta veya sosyal yardım kapsamında yer almamaktadır.
- Küresel olarak işsizlerin yalnızca %20'si işsizlik ödeneği kapsamındadır. Bazı bölgelerde bu kapsam çok daha düşüktür.
- Tüm dünyada ülke içinde yerinden edilen insanların 1/3'ü salgının en fazla risk meydana getirdiği on ülkede yaşamaktadır.
- Covid-19 vakalarının %90'ından fazlası kentlerde meydana gelmektedir. Ayrıca gayri resmi yerleşimlerde ve gecekondu gibi yerlerde yaşayan bir milyardan fazla insan, Covid-19 karşısında giderek savunmasız hâle gelmiştir.

Kapitalizm, Kriz ve Sağlık İlişkisi

Covid-19 krizi, kapitalizmin 2008 küresel finans krizinden sonra ortaya çıkan sistematik sorunlarla yeniden yüzleşmesine yol açmıştır. Küresel Kuzey'in birçoğunda düşük gelirli işgücünün arttığı, sosyal koruma harcamalarının azaldığı ve kemer sıkma politikalarının uygulandığı dönemde, eşitsizlik ve servet yoğunlaşmasında önemli artış söz konusu olmuştur. 2019 yılında küresel net servetin %43,4'ü %1'lik kesimin eline geçmiştir. Küresel Güney'de eşitsizlik hızla artmaya devam etmiştir. Küresel kuzeydeki ücret artışları da büyümenin altında kalmış, dolayısıyla gelir dağılımı ve refahtaki eşitsizliği artırmıştır. Gelir dağılımındaki en zengin kesim lehine olan çarpıklık, toplam talebi azaltmış ve tüketim malları talebini baskılamıştır. Bu da Kuzey bölgelerdeki imalatçıların üretimlerini emeğin daha ucuz olduğu güneye kaydırmalarına yol açmıştır (Lawrence, 2020: 352). Bu döngü içerisinde etkileşimde Amin (2017), Kuzey-Güney diğer ifadeyle merkez-çevre çekişmesini, "*kapitalizmin bütün gelişim tarihinin temel verisi*" olarak tanımlamaktadır.

Kapitalizm kâr odaklı bir sistem olmasından dolayı teknolojik ilerleme, kapitalist sistemdeki her firmanın en önemli aracıdır. Teknolojik ilerleme sayesinde firmalar rakiplerine göre daha düşük maliyetle üretim yaparak, kârlarını artırma imkânı elde etse de zaman içerisinde diğer firmaların benzer strateji izlemesine yol açmakta ve sonuçta sermayenin organik bileşimdeki artışla birlikte kâr oranları düşmektedir. Kâr oranlarının azalması, kapitalizmin en kritik unsurudur. Kapitalizmin periyodik krizlerini, kapitalizmin iç çelişkilerinin en belirgin ifadesi olarak gören Marx'a göre krizler, kapitalizmde ortaya çıkan dalgalanmalar karşısında düzenleyici rol oynayan mekanizmalardır. Kapitalizme özgü olan üretim biçimi, sömürüye dayalı olan sınıfsal ilişkiler üzerinde sermayenin genişlemesiyle organize olmaktadır (Giddens, 2018: 102-104).

Kapitalizm ve sağlık arasında da organik bir ilişki söz konusudur. Bu ilişki, Friedrich Engels'in 'İngiliz İşçi Sınıfının Koşulları' isimli çalışmasına kadar götürülmektedir. Sanayi kapitalizminin İngiliz işçi sınıfı ve kent yoksulları üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çeken Engels, yoksulluğu ve kötü sağlık koşullarını kapitalizmin zorunlu parçası olarak görmektedir. Ona göre sanayi kapitalizmi sömürücü bir yapıya sahipti. Kapitalist üretim biçimi, işçilerin yaşamını zorlayan koşulların temel nedenidir. Dolayısıyla bu olumsuz koşullar, toplumsal üretimin ayrılmaz bir parçası hâline gelmektedir (Sell ve

Williams, 2020: 2-3). Nunes (2020)'e göre “Covid-19 pandemisi, ekonomik bir model olarak sadece neoliberalizmin krizi anlamına gelmemektedir; buna karşılık salgının kendisi neoliberal bir krizdir”. Küresel sağlık sisteminde yaşanan dönüşüm, 1980’lerden itibaren neoliberalizmle beraber ivme kazanmıştır. Kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması için piyasa sisteminin ve rekabetin hâkim kılınması, devlet müdahalesinin minimum düzeye indirilmesine dayanan neoliberalizm, kamu harcamalarının azaltılmasına odaklanan yapısal uyum politikalarıyla şekillenmiş, bu da halk sağlığı sisteminin zayıflamasını kaçınılmaz hâle getirmiştir. 2008 krizinin etkilerini azaltmak için uygulanan kemer sıkma politikaları, sağlık sisteminin zayıflamasını hızlandırmıştır.

Yabancı sermaye çekebilmek için girişilen rekabet, toplum refahının artırılması için kamusal müdahalelerin en önemli aracı olan vergi gelirlerinin azalmasına yol açmaktadır. Böylelikle küreselleşme, mobil olan sermayenin ülkeye gelmesi için ‘dibe çeken rekabet (race to the bottom)’ yarışını hızlandırarak, sosyal ve çevresel tahribatı artırmaktadır. Sermayenin güçlendirilmesi amacı, kamu otoritesinin sağlık ve diğer kamusal mallar üzerindeki kontrolünün aşınmasına yol açmaktadır (Soysa ve Vadlamannati, 2020: 3).

Covid-19 Sonrası Yeni Dünya Düzeni

Covid-19 salgınını, sadece sağlık alanında ortaya çıkan kriz olarak ele almamak gerekir. Her krizin beraberinde getirdiği değişim dinamikleri, Covid-19 için de söz konusudur. Sadece devletin rollerinin değişmesi değil; küreselleşmenin geleceği, AB gibi ulus-üstü yapılanmada muhtemel gelişmeler, demokrasilerin izleyeceği patika ve küresel sisteme liderlik etmede ortaya çıkacak mücadeleler, Covid-19 sonrası yeni dünya düzeninde en fazla merak edilen konulardır. Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana sermaye ve teknoloji, üretim gibi ekonomik faktörlerin liberalleşme ile aynı yönlü hareket ettiğine yönelik geniş bir mutabakat söz konusu olsa da Covid-19 gibi güncel ve küresel sorunlar, bu çerçevenin sürdürülebilirliği konusunda önemli şüphelere yol açmaktadır (McNamara ve Newman, 2020: 11).

Büyük ölçekli küresel krizler, radikal dönüşümlere yol açmaktadır. Büyük Buhran milliyetçilik, faşizm ve II. Dünya Savaşı’na yol açarken bunun yanında, ABD’nin küresel güç olduğu yeni bir dünya düzeni yaratmıştır. 2008 küresel finans krizi ise popülizmin yükselmesini tetiklemiştir. 21. yüzyılın ikinci büyük krizi olan Covid-19, neoliberalizmin geleceğine ilişkin iki karşıt sonuca yol açma potansiyeline sahiptir. Bir yandan ABD’nin göreceli düşüşüne paralel olarak, uluslararası liberal düzenin erozyona uğraması ve faşizmin yeniden yükselişe geçme olasılığı söz konusuysa, buna karşılık daha önce olduğu gibi esneklik ve yenilenme gücü deneyimine sahip bir sistem olarak liberal demokrasinin tekrardan ivme kazanması muhtemeldir. Söz konusu iki karşıt sistem bir arada; fakat farklı coğrafyalarda tezahür edebilecektir (Fukuyama, 2020: 26-28). Dünya sisteminde artan gerilim özellikle Covid-19 sonrası düzende, mücadelenin genel olarak ABD-Çin arasında yaşanacağı ihtimallerini güçlendirmektedir (Bhusal, 2020: 739). Krizin patlak verdiği dönemde ABD Başkanı olan Donald Trump’ın Covid-19’u, ‘Çin Virüsü’ olarak nitelendirmesi, Dünya Sağlık Örgütü (WHO)’nün Çin’i salgına ilişkin verileri geç vermekle suçlaması ve Çin’in bu iddiaları reddetmesi gibi gelişmeler, bu durumun en bilinen örnekleridir. Diğer yandan Brexit sonrası AB’nin geleceğinin sorgulandığı bir dönemde, krize yanıt verilmesi noktasında birliğin başarısız olması ve yine krizin etkilerinin azaltılması için piyasa yerine, devlet müdahalelerinin sonuç vermeye başlaması, ulus-üstü bir yapılanmanın sürdürülebilirliğine yönelik şüpheleri şiddetlendirmiştir. Sürecin sadece bununla sınırlanması beklenmemelidir. Bu politikalar ekseninde Covid-19’un da tıpkı 2008 krizi sonrası yükselen popülist siyasi yapıya ve ekonomik milliyetçiliğe yol açıp açmayacağı cevap bekleyen en kritik sorulardan birisidir. Bu çerçevede Covid-19 sonrası dönemde yeni dünya düzenini biçimlendirmesi öngörülen faktörler aşağıda ele alınmıştır.

Covid-19 Sonrası Dönemde Yeni Dünya Düzenini Biçimlendirmesi Öngörülen Faktörler

Ulus-Devletlerin Dönüşü

1929 Buhranının yarattığı yıkıcı tablodan çıkış için Keynes’in politika önerileri etkili olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası dönemden 1970’lere kadar devletin ekonomide üstlendiği aktif rol, siyasal karar alma mekanizmalarını da biçimlendirmiştir. Toplam talebin canlandırılması amacıyla devlet tarafından gerçekleştirilecek kamu harcamaları, istihdamın artmasını sağlayarak büyümeye dinamizm sağlayacak araç olarak görülmüştür. 1970’lerde yaşanan stagflasyona entelektüel açıdan çözüm üretemeyen Keynesyen iktisat, giderek popülerliğini kaybetmeye başlamıştır. 1980’lerde Thatcher ve Reagan ile beraber devletin ekonomideki payının küçültülmesi, özelleştirme, piyasaların serbestleştirilmesi gibi

küresel kapitalizmle uyumlu ekonomik ve politik sistemin ideolojik olarak benimsenmesi, Keynesyen iktisadın giderek gözden düşmesine sebep olmuştur.

Finansallaşmanın ve denetimsiz piyasa sisteminin yol açtığı 2008 küresel kriziyle birlikte yeniden Keynesyen iktisadın politika önermeleri, liberal ilkeleri savunan ABD ve AB gibi yerlerde uygulanarak krizin etkilerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Devletin ekonomi başta olmak üzere birçok alanda roller üstlendiği süreci ortaya çıkaran durum ise Covid-19 salgını olmuştur. Gerek akademik gerekse de ekonomi-politik yapıda devletin geri dönüşü, en fazla incelenen tematik alan haline gelmiştir. Stiglitz (2020)'e göre *“koronavirüs krizi, en temel siyasi ve ekonomik aktörün hâlâ ulus-devlet olduğunu güçlü biçimde hatırlatmıştır”*. Krizin boyutu ve etki alanı dikkate alındığında hastalığın yayılmasının engellenmesinden, dezavantajlı ve riskli kesimlerin korunması, sağlık ekipmanlarının tedariki, aşı çalışmaları ve ekonomik teşviklere kadar birçok alanda devlet en önemli aktör olarak devreye girmiştir. Yeni dönemdeki devlet müdahalesi, hükümetlerin belirlediği çerçeveden daha fazlasını gerektirmiştir. Ayrıca, 1980'lerdeki sadece ulusal güvenliğin sağlanması ve hukuki düzenlemelerin yapılması dışındaki devlet müdahalesinin 'zararlı' görülmesi, Covid-19 krizinde görüldüğü gibi devletlerin beklenmedik şoklara karşı hazırlıksız yakalanma sonucunu beraberinde getirmiştir (Mazzucato, 2020). Ulus-devletlerin otoritesinin azaldığına ilişkin en iddialı yaklaşımlardan birini ortaya koyan Susan Strange (2014)'nin *“Bir zamanlar piyasalar devletin egemenliği altındayken, bugün aynı devletlerin hükümetleri pek çok önemli meselede piyasanın egemenliği altında. Devletlerin azalan otoritesi kendini, otoritenin diğer kurum ve kuruluşları ile yerel ve bölgesel organlara yayılımının ve yapısal güce sahip büyük devletlerle, buna sahip olmayan güçsüz devletler arasındaki asimetrinin büyümesinde gösteriyor”* ifadesi 2008 küresel finans krizinde olduğu gibi Covid-19 krizinde de devletlerin piyasaya işlerlik kazandırmak amacıyla üstlendiği roller, esasında piyasaların hâlâ devletlerin egemenliği altında olduğunu ortaya koymaktadır. Yeniden ulus-devletlere dönüş tartışmalarının yaşandığı dönemde patlak veren Covid-19 krizi, sadece devletin şok karşısında önlem almasına yol açmamakta bunun yanında, kriz sonrası dönemde yeni küresel düzende bazı dönüşümlere yol açacağına dair göstergeler de sunmaktadır.

Salgına karşı verilen tepkiler, küresel açıdan farklılık göstermesine rağmen esasında ulusal karakterli politikalar önem kazanmıştır. Sınırların kapatılması, teşvik paketlerinin yürürlüğe konulması, dolaşımın kısıtlanması, tıbbi malzemelerin arzının sağlanması başta olmak üzere birçok alanda kamu otoritesi ağırlığını hissettirmiştir. Devletin yoğun müdahalesinin görüldüğü yerlerden en dikkat çekici olanı, ulus-üstü bir yapılanma olan AB'de yaşanmıştır. AB'de özel sektöre ve kamu refahına yönelik önlemler birlik tarafından değil, birlik içerisindeki ulusal devletler tarafından uygulanmıştır. Diğer yandan Covid-19'un hâlihazırda yükselişte olan milliyetçilik ve korumacılık eğilimlerini güçlendirmesi yanında, Birleşmiş Milletler (BM)'e ait kurumların başarısızlığını ortaya çıkararak yeni küresel kurumların oluşumuna dair teşvikleri de canlandırmıştır. Buradan yola çıkıldığında Covid-19 krizinin en kalıcı sonuçlarından birisi, ulus-devletlerin yeniden önemli bir aktör olarak küresel sistemde yer alması olacaktır (Free, 2020). Ulus-üstü koordinasyon eksikliği nedeniyle jeopolitik açıdan da başarılı bir performans gösteremeyen Avrupa'da, ulus-devletler AB kurumlarından daha güçlü kararlılık göstermiştir. Krizin sorumluluğunu içselleştiren devletler, kamuoyundan gelen taleplere karşı inandırıcı bir perspektif sunabilme imkânı elde etmiştir. Nitekim AB içerisinde en liberaller de dâhil olmak üzere ulusal hükümetlerin liderleri, bu çerçevede özellikle belirli sağlık ve gıda ürünlerinin ithalatı yerine, yerli ürünlerin tercih edilmesi gerektiğini dile getirmiştir (La Fonta, 2020). Politik seviyede de salgın, ulus-devletleri vatandaşların taleplerini merkeze almaya zorlamıştır. Polonya Başbakanı Mateusz Morawiecki'nin belirttiği gibi *“mevcut durgunluğun gerçek boyutunu henüz bilmiyor olsak da yaşanan bu en büyük ekonomik krizin, ulus-devletin önemini kanıtladığını söyleyebiliriz. Ayrıca verimliliğin buna bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Buna olağanüstü ve beklenmedik krize karşılık verebilen tek aktör sadece devletti. Böylelikle sermayenin milliyetinin olduğu söylemi gerçek bir anlam kazanmıştır”* (thefirstnews, 2020).

Önceliği pekişen devletin güvenliği sağlamak, sağlık sistemindeki tıkanıklığı gidermek, ekonomiye işlerlik kazandırmak gibi yaptığı müdahaleler, neoliberal küresel sistemle paradoks oluşturan bir durumdur. Devletin rolünün güçlendirilmesi, ideolojik olarak farklı yerlerde konumlanan hükümetlerin ortak düşüncesi haline gelmiştir. Piyasaların kendiliğinden işleyeceği düşüncesinin zayıfladığı ve piyasanın verimli biçimde işleyebilmesinin devletle mümkün olabileceği ortaya çıkmıştır. Vurgulanması gereken diğer husus, devletin öncü rolü, küresel yönetişimin ve iş birliğinin zayıflamasını da beraberinde getirebilir. Çünkü özellikle sağ popülist ve milliyetçi akımların yükselişte olduğu bir

dönemde, salgının kontrolü ve yönetilmesini, milliyetçi ve dışa kapalı (izolasyon) paradigmalara birleştirebilme imkânı doğmuştur. Sınırların kapatılarak, küresel dünyadan izole olmak geçici bir durum olsa da milliyetçi söylemler çerçevesinde alınacak önlemlerin genişletilerek, küreselleşme karşıtı argümanların güçlenmesi için uygun ortam söz konusudur (Bieber, 2020: 8-9). Uluslararası politikayı biçimlendiren dinamikleri açıklamaya odaklanan realist yaklaşımların dikkat çektikleri konu da sivil toplum kuruluşları, çok uluslu şirketler, uluslararası piyasalar gibi devlet dışı aktörlerin ulus-devletlerin hâkimiyetini daralttığı görüşünün, krizle beraber küresel düzende en etkili aktörlerin devlet olduğunu göstermesiyle geçerliliğini yitirdiğine vurgu yapmalarıdır (Walt, 2020b).

Lent (2020), 1970'lerden itibaren mutlak zaferini ilan eden neoliberal düzenin neden olduğu büyük eşitsizlikler, ekolojik tahribat, siyasi istikrarsızlık gibi gelişmelerin, Covid-19 kriziyle bir araya gelerek neoliberal çağın sonunu getirdiğini ileri sürmektedir. Benzer biçimde Ullah (2020)'a göre soğuk savaş sonrası dönemde Batılı liberal dünya sisteminin politik istikrar, barış, güvenlik ve zenginliğe giden temel unsur olduğunu güçlü biçimde savunan elitlerin, bu düşüncelerinin yanlışlığı Covid-19 kriziyle gün yüzüne çıkmıştır. Batılı liberal değerleri savunan liderlerin krizin etkilerini sınırlamak için yapacakları müdahaleler, liberal demokratik sistemin içsel olarak güçlenmesi anlamına gelmeyecektir. Bunun yanında krizle beraber liberal küresel sistem, Çin'in yükselişini hızlandırarak, dünya düzenini tek kutuplu yapıdan çok kutupluluğa dönüştürmüştür. Diğer taraftan, krizle beraber küreselleşmenin sanıldığı gibi sonunun gelmediği, sadece belirli açılardan değişime yol açacağını savunan yaklaşımlar da söz konusudur. Zürn (2020), Covid-19 krizinden küreselleşmenin çok büyük ölçüde etkilenmeyeceğini savunmaktadır. Çünkü kriz "*küreselleşmenin değil, yerelleşmenin başarısızlığının ve ona aşırı güvenmenin*" bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Krizi kontrol altına almak için ulaşımın kısıtlanması, küreselleşmenin sonu anlamına gelmemektedir. Eğitimden ticarete ve birçok pratik alanda dijitalleşmenin önem kazanacağı bir dönüşüm süreci ortaya çıkacaktır.

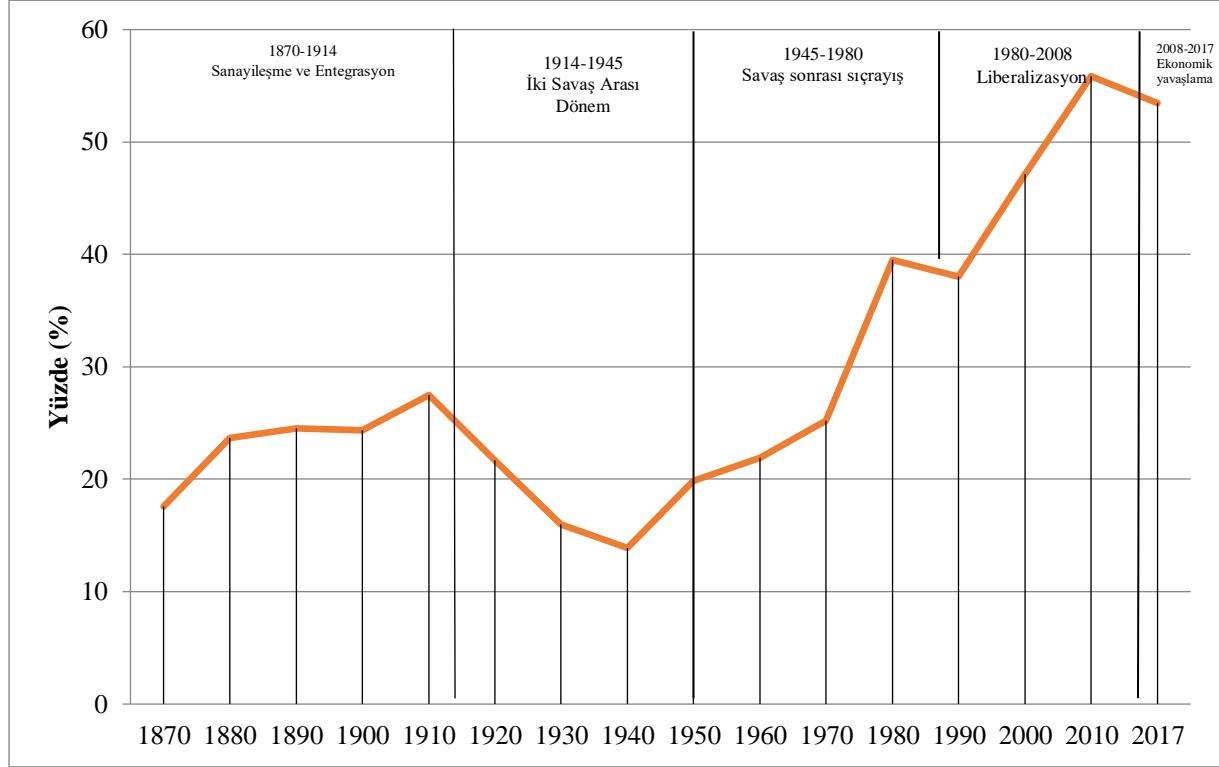
Yaşanan salgın süreci, güvenlik ve ekonomik bağımlılığa gösterilen karşıt tepkinin öne çıktığı ortama dönülmeyeceğini göstermektedir. Ekonomik entegrasyonun yeniden tasarlanmasında, karşı bağımlılığa karşı gösterilen direncin ve ekonomik milliyetçiliğin yol açacağı yıkıcı güçlerin daha fazla dikkate alınması gerekecektir (Gehrke, 2020: 243). Bu bağlamda gerek krizin yönetilmesi sürecinde gerekse de kriz sonrası döneme ilişkin çıkarımlar bir bütün olarak incelendiğinde, mutlak anlamda ne tamamen devletin hâkimiyetinin olduğu ne de küreselleşmenin tersine çevrildiği (geri çekildiği) bir dünyanın olacağını iddia etmek gerçekçi değildir. Şüphesiz ki krizle mücadelede en önemli aktörün devlet olduğu tekrardan anlaşılmıştır. Covid-19 krizi neticesinde devletin geri dönüşü tamamen dışa kapalı bir ortamda üstlendiği rollerden fazlasını gerektirmektedir. Devletlerin çok katmanlı yönetim yapısı içerisinde yerel, bölgesel ve küresel ağlar arasındaki bağlantıları yönetebilecek işlevsel kurguya dönüşmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla devletin geri dönüşü aynı zamanda 'dönüşüm' zorunluluğunu beraberinde getirmektedir (Valiyeva, 2020: 394-395).

Küreselleşme Olgusu ve Covid-19'un Küreselleşmenin Geleceğine Etkisi

1970'lerde ve 1980'lerde daha çok bürokratik anlamda kullanılan küreselleşme kelimesi sonraki dönemlerde işletme kavramı olarak kullanılsa da esas geçerliliği, dünyanın ekonomik bütünleşmesini ifade edecek biçimde kullanımıyla gerçekleşmiştir. Dünyada meydana gelen ekonomik ve politik gelişmeler, küreselleşme kavramının hem kullanılma sıklığını hem de anlamını değiştirmiştir. 1980'lerin başında üretimin küreselleşmesi yavaş olsa da bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte zaman içerisinde ivme kazanmıştır. IMF öncülüğünde sermaye piyasalarının liberalleştirilmesi, GATT müzakerelerinin başarılı olması ve NAFTA'nın imzalanması gibi gelişmeler, küresel entegrasyonu daha önce görülmemiş biçimde artırmıştır (Chanda, 2014: 269).

Neoliberalizm kavramıyla iç içe geçen küresel kapitalizmin, 1970'ler ve 1980'lerde Reagan ve Thatcher döneminde piyasalara keskin geçiş süreci ile 21. yüzyıldaki formu arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Reagan ve Thatcher tarafından küreselleşme ideolojisiyle benimsetilen ekonomik liberalleşme modelleri, serbest piyasalara olan inançla desteklenen, deregülasyon, özelleştirme ve sosyal koruma rejimlerinin dönüşümünü içerirken, 21. yüzyıl kapitalizmi bu yönelimi önemli şekillerde değiştirmiştir. Bu yeni kapitalizmin temel özellikleri arasında fikri mülkiyet hakları, hizmetler, türev ürünler ve kıymetli evraklar gibi finansal unsurlardan oluşan gayri maddi varlıklarının aşırı biçimde genişleyen rolü, finansallaşmanın yükselişi, ekonomik büyüme üzerinden kâr motivasyonu ve küresel piyasalarda rekabet yerine rekabetçilik arayışı yer almaktadır. Bahsedilen özellikler çerçevesinde işleyen 21. yüzyıl küresel kapitalizmi, Covid-19 krizine karşı ABD ve İngiltere gibi gelişmiş kapitalist demokrasilerin

etkili ve güvenilir karşılık verebilme kapasitesini azaltmıştır. Çünkü Covid-19, çağdaş kapitalizmin yapısındaki derin zayıflıkları ortaya çıkararak, küresel sağlığı şekillendirmedeki rolünü yeniden düşünme fırsatı sunmuştur (Sell, 2020: 150).

Şekil 2. Ticari Açıklık Endeksi, 1870-2017

Kaynak: Our World in Data (2021), Irwin (2020).

Not: 1870-1949 dönemine ait seriler Klasing ve Milionis (2014)'e, 1950-2017 dönemine ait seriler ise Penn World Tables (9.1) veri tabanına aittir.

Mal ve hizmetlerin, bireylerin ve sermayenin sınır ötesi dolaşımı başta olmak üzere birçok unsuru içeren küreselleşmenin geçirdiği aşamaları farklı gelişmeler çerçevesinde ele almak mümkündür. İhracat ve ithalatın toplamının GSYİH içerisindeki payını yansıtan ticari açıklık endeksi, yaygın olarak kullanılan küreselleşme göstergesidir. Şekil 2'de küreselleşmenin aşamaları gösterilmektedir. 1870'den 1914'e kadar olan ilk dönemde, buharlı gemiler ve diğer gelişmelerle piyasalar arasında malların ucuz dolaşımının sağladığı avantajlar, ekonomik entegrasyonu artırmıştır. Küreselleşme süreci, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'ten II. Dünya Savaşı'nın bittiği 1945'e kadar sekteye uğramıştır. Bu dönem içerisinde 1917'deki Bolşevik İhtilali, 1918'de İspanyol gribi salgını, 1920'lerin başında parasal istikrarsızlık, 1929 Buhranı ve bunun devamında 1930'larda gelen şiddetli korumacılık gibi gelişmeler küresel entegrasyonu azalmıştır (Irwin, 2020).

II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle 1980'lere kadar olan üçüncü dönemde ABD önderliğinde GATT başta olmak üzere küresel ekonomik iş birliğini artıracak yeni kurumların oluşturulmasıyla ülkeler, ekonomilerini ticari ve yatırım faaliyetlerinde daha fazla serbestleştirmiş ve altın büyüme çağı başlamış oldu. Bunun yanında küresel entegrasyonun coğrafi kapsamı ABD, Batı Avrupa, Japonya ve belirli birkaç ülke ile sınırlı kalmıştır. Komünist bloktaki Sovyetler ve Çin yanında Latin Amerika, Güney Asya ve Afrika'da gelişmekte olan ülkeler ithal ikameci büyüme stratejileriyle göreceli olarak küresel ekonomiden izole olmuşlardır. Küresel entegrasyonun dördüncü döneminde küreselleşme, 1980'lerin başından 2008 küresel finans krizine kadar olan süreçte muazzam ölçüde yayılmıştır. Çin ve Hindistan liderliğinde gelişmekte olan ülkelerin ticaret engellerini kaldırması, Berlin Duvarı'nın yıkılışı, Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla buradan kopan ülkelerin piyasa ekonomisine geçişi, liberal küresel kapitalizme entegrasyon iyice ivme kazandırmıştır. Bunlara bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan yenilikler eşlik edince, küresel tedarik zinciri oluşmuş ve küresel büyüme güçlenmiştir. 2008 küresel finans krizine kadar olan dönemde küresel entegrasyon hızlı biçimde artmış; fakat krizle birlikte büyük buhrandan bu

yana ilk kez dünya ticaret hacmi daralmıştır. Belirli toparlanmalar görülse de ‘slowbalisation’ olarak adlandırılan küresel ekonomik durgunluk, küreselleşmenin beşinci dönemini nitelendiren kavram olmuştur. Donald Trump’ın benimsediği korumacı politikalar çerçevesinde Çin ile girişilen ticaret savaşları giderek şiddetlenmiş ve küresel ticaret hacmi azalmıştır (Irwin, 2020). Küreselleşme, Çin’in 1979’dan itibaren kademeli olarak dünyaya açılması ve 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılması gibi önemli jeopolitik gelişmelerle daha da hızlanmıştır. Ancak Covid-19 salgınının öncesinde küreselleşme daha önceki yıllarda sahip olduğu pozisyonda değildi. Özellikle eski ABD Başkanı Donald Trump gibi korumacı ve anti-küreselleşmeci bir liderin benimsediği politikalarla birlikte İngiltere’nin AB’den ayrılması, küreselleşme sürecini yavaşlatan hatta sekteye uğratan gelişmeler olarak öne çıkmıştır (Yip, 2020). 2008 krizi sonrası geleceğe yönelik projeksiyonda Wallerstein (2008)’in daha korumacı bir dünyaya doğru yol alındığı ve devletin daha aktif roller üstleneceği döneme girileceğini ifade ettiği dönemden sonraki geçen on yılda, bu tartışmaların hâlâ devam ettiği ve Covid-19 kriziyle daha da canlandığı görülmektedir.

Covid-19’un küreselleşme stratejileri üzerindeki etkisi; ulusal hükümetlerin davranışı, tüketicilerin tutumları, çok uluslu şirketlerdeki yöneticilerin, önemli paydaşların yaklaşımları ve iş dünyasının küreselleşen ekonomik yapısı kanalıyla şekillenecektir. Diğer önemli husus ise küresel tedarik zincirinin rolüdür. Anglo-Sakson sistemi olarak adlandırılan ABD ve İngiltere, şirketlerin uzun vadeli çıkarlarından ziyade kısa vadeli çıkarlarını öne çıkaran kurumsal yönetim anlayışına sahiptir. Buna karşılık, hissedarlara kıyasla şirketlere daha fazla koruma sağlayan Avrupa ve Asya yönetim modelindeki çok uluslu şirketlerin daha esnek küresel tedarik zincirleri yaratma olasılıkları daha yüksektir (Yip, 2021).

Finans krizi sonrası dönemde Covid-19 süreci kadar küresel ekonomiyi etkileyen en önemli gelişmeler, popülizmin ve korumacılığın yükselişi, anti-küreselleşme karşıtlığının ABD tarafından gerek söylem düzeyinde gerekse de pratik alanda benimsenmesi olmuştur. Slowbalisation sürecinde Covid-19 krizi, küresel düzeninin yeniden biçimlenişinde önemli rol oynayacak dinamiklere sahiptir. Belirli kesimlerin küreselleşmenin olumlu yönlerine ilişkin iyimserlikleri söz konusu olmasına rağmen, Covid-19 sonrası süreçte küresel yapılanmada birtakım yapılanmaların kaçınılmaz olacağı öngörülmektedir. Ağırlıklı olarak küresel tedarik zincirinin yeniden düzenlenmesi, çok uluslu şirketlerin ülkelerine dönmesi ve bölgesel iş birliğinin hızlanması en güçlü senaryolar arasında yer almaktadır (Mengzi, 2020: 16). Örneğin, Avustralya Başbakanı Scott Morrison, “... *Bu deneyimlerden öğrendiğimiz çok şey olacağını düşünüyorum. Şu an içinde bulunduğumuz durum dışa açık ticaret ülkesi olma ihtiyacımızı ortaya çıkarmaktadır. Fakat aynı şekilde, ulusal ekonomik egemenliğimizi de dikkatle ele almamız gerekmektedir*” (Press Conference-Australian Parliament House, 2020) açıklaması, önümüzdeki dönemde gelişmiş ülkelerde de ulusal ekonomilerin öne çıkacağı bir dönüşüme işaret etmektedir. Tedarik zincirlerinin çöktüğü, tıbbi malzemelerin stoklandığı, seyahatlerin sınırlandığı ortamda kriz, birbirine entegre olan küresel ekonominin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sadece bulaşıcı hastalığın yayılmasını kolaylaştırması açısından değil, şirketleri ve ülkeleri beklenmedik şoklara karşı savunmasız hâle getiren derin karşı bağımlılığı teşvik etmesi bakımından da küreselleşme süreci yeniden sorgulanmaya başlamıştır. Söz konusu sürecin bütünü küreselleşme için bir nevi stres testini ifade etmektedir (Farrell ve Newman, 2020). Bu süreçte neoliberalizmin karşı devresel politikalar üretmedeki başarısızlığı karşısında, milliyetçiliğin yükseleceği bir küresel zemine doğru kayış ortaya çıkmaya başlamıştır. Diğer taraftan Avrupa ve ABD’nin politika üretmedeki tavırlarının yavaş ve geliş güzel olması, Batı imajının ayırıcı özelliğinin kaybolmasına yol açmıştır. Dünya düzeninin çelişkili doğası belki de değişmeyecek tek şey olacaktır. Tarihsel deneyimler incelendiğinde, daha önceki salgınlar nasıl ki küresel güç mücadelesini sona erdirmeyip yeni bir küresel iş birliğini güçlendirmemişse, Covid-19’un da bunu gerçekleştirmesi beklenmemelidir. Kriz karşısında savunmasız kalan bireyler devletlere bel bağlarken, devletler de mevcut risklerin ve kırılabilirliklerin azaltılması mücadelesi vermektedir. Hiper küreselleşmeden önemli bir geri çekilmenin yaşanabileceği ortamda dışa açıklığın, refahın ve özgürlüğün azaldığı bir küresel süreç ortaya çıkacaktır (Walt, 2020a). Küreselleşmenin doğasında mevcut olan zayıflıklar, salgın nedeniyle daha da belirginleşerek değişim baskısını artırmıştır. İlk olarak devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolünde önemli derecede artış söz konusu olmuştur. Devletin kritik alanlarda müdahaleleri, sağlık ürünlerinin üretilmesi gibi işlevleri kendisinin üstlenmesine sebebiyet vermiştir. Ulusal politikaları güçlendirmek adına yapılan politikalar, küreselleşmeyi yakından etkilemektedir. En basitinden Japonya, Çin’den ayrılarak üretimlerini Japonya’ya kaydırmak isteyen şirketler için 2 milyar dolar, Çin dışında başka bir ülkeye kaydıracak

firmalar için ise 200 milyon dolarlık kaynak ayırmıştır (Euronews.). Küreselleşmeyi etkileyen ikinci büyük değişim ise küresel tedarik zincirlerinin istikrarlılığının yeniden dizayn edilmesi gerektiğine yönelik düşüncenin oluşmasıdır. Coğrafi olarak yoğunlaşmış tedarik zinciri aşırı parçalanma, artan bağımlılık ve çevresel faktörlerin etkisiyle sistem içerisinde tıkanmıştır. Bununla bağlantılı olarak Covid-19 sadece üretimin mekânsal yönünü değil, tedarik zinciri yönetimini de etkilemiştir. Dış kaynak kullanımı, tedarikçi firmaların kâr marjlarını oldukça azaltmıştır. Tüm bu etkiler, bir arada ele alındığında salgının küreselleşmeye yönelik etkisi ve bununla ilgili endişeler, dünya ekonomisinin daha bölgesel odaklı yapıya bürünmesine yol açacak izlenimi vermektedir (Enderwick ve Buckley, 2020: 101-103).

Du, Delis, Douch ve Shepotylo (2020) ise her ne kadar bir kriz ortamı söz konusu olsa da küresel tedarik zincirlerinin verimlilik ilkesine göre hareket etmelerinden dolayı, küresel ticaretin yine sağlıklı biçimde devam edeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Covid-19 salgınının küresel ekonomide yarattığı etkiler, küreselleşmenin sonu anlamına gelmemektedir. Fakat küresel tedarik sisteminin kaçınılmaz olarak yapılanacağına işaret etmektedir. Sadece küresel tedarik sistemi açısından değil, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin azaltılması başta olmak üzere, diğer birçok küresel sorunun çözüme kavuşabilmesi için uluslararası yeni kurumların yaratılması ihtiyacı açısından mevcut Covid-19 krizi, yeni bir motivasyon fırsatı sunmuştur. Sadece tek bir ülkeyi değil, tüm dünyayı etkilediği için ülkeler arasında riskin dağıtılmasını sağlayacak yeni uluslararası kurumların inşa edilmesine yönelik motivasyon artmıştır (Shiller, 2020). Yakın geçmişte yaşanan 2008 küresel finans krizi, her ne kadar tüm ülkeleri etkilemiş olsa da liberal kapitalist sistemde bazı kesimler daha da zenginleşirken bazılarının durumu daha da kötüleşmiştir. Oysa Covid-19 krizinde herkes kaybetmektedir. Böylelikle küresel iş birliğinin kurumsal olarak inşası ciddi bir fırsattır (Atlı, 2020: 57).

Krizin Dönüştürücü Etkisi ve ABD-Çin Rekabeti

COVID-19 salgını sadece ölümler ve ağır hastalıklar gibi toplumsal kayıplara yol açmamış, bunun yanında geleceğe dair belirsizlikler ve endişeler de yaratmıştır. Ekonomik ve finansal alanda çok ciddi sonuçlara yol açan kriz, küreselleşmenin işleyişini ve yönünü değiştirebilecek dinamikleri beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda işletmelerin, devletlerin, uluslararası ve bölgesel kuruluşların geliştirdiği araçlar ve yöntemler değişikliğe uğramaktadır. Daha da önemlisi uluslararası aktörlerin rolleri değişmektedir. Küresel sistemde aktörlerin göreceli konumlarının ve ağırlığının değişmesi, küresel düzenin geleceğine ilişkin senaryoları yakından etkileyecektir (Kamali-Chirani ve Khalid, 2020: 2).

Krizin dönüştürücü etkisinin en fazla ABD-Çin arasındaki mücadele yaşanacağı öngörülmektedir. 2008 küresel finans krizi sonrası dönemde iki ülke arasında başlayan ekonomik ve politik mücadele, Covid-19 ile beraber başka bir seviyeye çıkmıştır. Eski ABD Başkanı Donald Trump'ın Covid-19'u 'Çin Virüsü' olarak nitelendirmesi ve buna karşılık Çin'in, ABD ordusunu virüsü Çin'e getirmekle suçlaması bu durumun en akılda kalan örneklerinden birisidir. Bunun yanında ABD'li gazetecilerin Çin'den ihraç edilmesi, küresel krizde iki devlet arasındaki gerilimi artırmış ve dünyanın önde gelen güçleri arasındaki ilişkileri çıkmaza sokmuştur. İklim değişikliği, küresel sağlık, siber güvenlik gibi küresel sorunlarda büyük güçler arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar çözümden uzaklaşmasına neden olmaktadır.

ABD-Çin arasında artan güvensizlik sadece Covid-19 ile ilgili yaşanan süreçten kaynaklanmamakta, uzun süredir devam eden ticaret savaşlarının getirdiği çekişmenin etkisi söz konusudur (Avais, 2020). Kaplan (2020), Covid-19'un Çin'deki otoriter rejim ile ABD'deki popülist yönetim arasındaki çekişmeyi daha da artırdığını ileri sürmektedir. Bu durum dolaylı olarak milliyetçi söylemlerde hem ABD hem de Çin karşıtlığı olarak yansımaları bulmaktadır. Günümüzdeki ABD-Çin rekabeti, karşılıklı ekonomik çıkarlar nedeniyle soğuk savaş dönemindeki ABD-Sovyet Birliği rekabetinden daha az tehlikeli görülmesine rağmen; ABD'nin Çin'deki üretim faaliyetlerini Asya'daki başka ülkelere kaydırması halinde, Covid-19 krizinin etkisiyle derinleşen ekonomik darboğaz karşılıklı yaptırımları artırma ihtimalini yükseltmektedir. Örneğin, her iki ülke Güney ve Doğu Çin denizine yönelik askeri faaliyetlerini daha da artırabilecektir. Özellikle Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi sadece kara ve deniz ağıyla ilgili değil, aynı zamanda yüksek teknolojiyi içeren yatırım projesi olmasından dolayı, küresel ölçekte her ülkenin 5G ağının ticareti üzerindeki rekabeti yoğunlaştıkça ilişkilerin gerilmesi söz konusu olabilecektir.

Covid-19 krizinin en dikkat çekici yönü, ABD'nin uluslararası alandaki konumuna yönelik bazı ikilemler yaratmasıdır. İlk olarak salgın, ABD'deki sağlık sisteminin eksikliğini gözler önüne sermiştir. Eyalet hükümeti ile federal hükümet arasındaki koordinasyon eksikliği bu durumu tetiklemektedir.

Böyle bir ortamda, yüksek miktarda savunma harcamalarının gerekliliği sorusu öne çıkmıştır. ABD'nin savunma politikasının yanı sıra dünyanın farklı yerlerindeki üslerinin mevcudiyeti de tartışılmaktadır. İkinci olarak krize verilen tepki noktasında ABD ile Avrupa arasındaki Batı ittifakının sanıldığı gibi güçlü olmadığı görülmüştür. Örneğin, NATO aracılığıyla İtalya'nın yardım çağrısına ABD'nin sessiz kalmasına rağmen; Rusya'nın tıbbi malzeme göndermesi ve benzer biçimde Çin'in sağlık ekibi göndermesi, yardımda bulunması ABD-AB ittifakında çözülmeye yol açabilecektir. Bu bağlamdan hareketle hem Rusya'nın hem de Çin'in AB ülkeleriyle ticari ilişkilerini hızlandırmaları muhtemeldir. Üçüncüsü, ABD ekonomisinin 1929 buhranından sonra 2008 kriziyle beraber karşılaştığı en büyük ve derin kriz olan Covid-19, küresel liderlik rolünü sınırlamaktadır. Son olarak, krize karşı savunmasız durumda olan müttefik ülkelerle bile yakın iş birliği kurulmasında başarısız olmuştur. Diğer ülkelere yönelik yardım yapabileme gücünün olmadığı algısının oluşması ABD'nin küresel konumuna yönelik şüpheleri artırmıştır. Salgına karşı birlikte mücadele edilmesinde koordinasyonun sağlanmasına Çin'in öncülük etmesi, ABD'nin liderlik etme gücünün zayıflaması olarak nitelendirilmektedir (Akon ve Rahman, 2020: 8-9). Salgın sürecinde Çin'in özellikle yardım aracılığıyla farklı bölgelere yönelmesi Yeni İpek Yolu olarak adlandırılan 'Kuşak ve Yol Girişimi (Belt and Road Initiative-BRI)' ile ilişkili olarak iş birliğini daha geniş bölgelere yayma çabasının bir parçası olarak görülmelidir. Bilindiği gibi Çin devlet başkanı Xi Jinping, 2013'te Bir Kuşak, Bir Yol girişiminin ilan etmiş, Mart 2015'te Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) eylem planı, Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu tarafından yayınlanmıştır. Kara ve deniz güzergâhlarını içerecek biçimde Çin ile Avrupa, Afrika, Orta Doğu ve Asya'nın geri kalanını da içerecek biçimde toplamda 100'den fazla ülkeyi çeşitli altyapı projeleriyle birbirine bağlaması planlanan yatırım projesinin hayata geçmesi, küresel ticaretin kontrolünün Çin'in kontrolü altına girmesi anlamına gelmektedir (Buckley, 2020; Caron, 2021). Buna karşılık Covid-19 krizi, Çin'in Yeni İpek Yolu girişimi üzerinde bazı riskleri ve olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. BRI'da fiziki alt yapı yatırımları hayati öneme sahiptir. Ticari kısıtlamalar ve arz zincirinde yaşanan kopmalar, altyapı yatırımlarını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca projenin finansmanının büyük bölümünü Çin üstlenmektedir. Böylece hedeflenen projenin gerçekleştirilebilmesi, Çin'in krizden en az hasarla çıkmasına bağlı hâle gelmektedir (Mouritz, 2020: 115).

Farklı stratejilerle küresel düzende yeniden konumlanmaya çalışan ABD ve Çin'in, Covid-19 sonrası düzende güçleneceğine dair farklı senaryolar ortaya konulmaktadır. Her şeyden önce Kissinger (2020)'in ifadeleriyle "*Koronavirüs salgını dünya düzenini sonsuza kadar değiştirecektir*". Ona göre bu değişim diyalektiği içerisinde, demokrasilerin aydınlanma değerlerinden taviz vermemesi gerekmektedir. Güç ile meşruiyetin dengelemesinde yaşanacak küresel bir geri çekilme, ulusal ve uluslararası açıdan ciddi sonuçlar doğurabilecektir. Burada küresel sistemi zorlayan bir ikilem söz konusudur. Güç ve meşruiyetin dengelenmesiyle, Covid-19 krizinin aşılması aynı anda mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla bu iki hedef arasında bir değiş-tokuş yapma zorunluluğu doğmaktadır.

Fukuyama (2020) ise krizin, Çin lehine sonuçlar yaratacağını ifade etmektedir. ABD ve Avrupa, salgında başarısız bir performans sergilerken Doğu Asya ve Çin'in daha güçlü politikalar geliştirmeleri küresel güç dağılımında ivmenin Doğu'ya doğru kaymasına neden olacaktır. Her ne kadar salgın, Çin'den kaynaklanmış olsa da zaman içerisinde krizi yönetmede kontrolü ele geçirmesi, Çin'in küresel alanda popülarlığını artıran bir durumdur. Buna durumu pekiştiren en dikkat çekici gösterge ise küresel daralmanın yaşandığı ortamda ekonomisinin büyümeye devam etmesidir. Buna karşılık, ABD ise krizin yönetilmesinde gösterdiği reaksiyonlarla prestijini zayıflatmıştır. Devlet kapasitesinin potansiyeli dikkate alındığında bunu başarılı biçimde kullanamadığı gibi kutuplaşan toplumun ihtiyaçlarına yanıt verilememiş ve gerçekçi yaklaşımlar yerine popülist söylemlerle gündem belirleyen Trump, yardım konusunu siyasallaştırmıştır. Sürecin bütünü dikkate alındığında, ABD'nin küresel düzendeki gücünün gerilemesi önemli bir seçenek olarak ortada durmaktadır.

Bahsedilen senaryoları biçimlendirecek çeşitli faktörler söz konusudur: i) Çin Faktörü; Krizin nedeni olarak gösterilebile başta Avrupa olmak üzere birçok yere yardım göndermesi ve ekonomisinin büyümeye devam etmesi gibi krizden güçlü çıkmasını sağlayacak unsurların varlığı, uluslararası sistemi Çin karakterli bir yapıya yönlendirebilecektir. Çünkü Çin'in yayılmacı politikalarıyla birlikte küresel hırsları ve bunlara yönelik verilen tepkiler, Covid-19 sonrası düzeni sarmalayacak unsurlardır; ii) ABD-Çin Rekabeti; Kriz öncesi dönemden gelen çekişmesinin küresel düzenin ve yönetişimin işleyişini etkilemesi kaçınılmazdır. İki güç arasındaki ilişkinin bozulmaya devam etmesi, ABD'nin Asya'da oluşacak Çin hegemonyasını zayıflamaya yönelik girişimlerini sıklaştırmasına yol açacaktır. Avrupa ülkelerinin konumu da önemli olacaktır; iii) ABD'nin Davranışı; Kriz sonrası dünya düzenini yeniden

yapılandırması muhtemel olan bir diğer önemli belirleyici faktör de ABD'nin tavrıdır. Liberal düzenin işleyişine yönelik tepkisiz kalması, ABD'nin krizlerin yönetimindeki liderlik rolünün zayıfladığı ve bir zamanlar kendisinin oluşturduğu uluslararası düzenin devam ettirilmesinde güvenilemeyeceği algısının güçlenmesine yol açmıştır. Bu algının esas olarak müttefikleri üzerinde de etkili olması, bu ülkeleri iş birliği yerine ulusal politikaların geliştirilmesi gerekliliğine ikna edecektir (Samant, 2020: 19-20). Trump ile birlikte değişen dış politika yönetimi, önümüzdeki çağda ABD'yi Çin ve Rusya başta olmak diğer ülkelerle uzun süreli egemenlik mücadelesine yönelmektedir. Parçalanmış bir dünyada, çok taraflılık ve iş birliği alanı giderek daralmaktadır. Açık kurallara dayalı, çok taraflı iş birliği vizyonu etrafında dünyayı harekete geçirebilecek otorite yoktur. Çin'in güçlenerek yükselmesi kaçınılmazdır. Fakat bunun demokratik değerlerle ve hukukun üstünlüğüyle bir arada yürüyeceği şüphelidir. ABD'nin küresel sistemde etkin olduğu dönemlerde bile liberal ülkelerin ortaklığına ihtiyaç duyduğu dikkate alınır, içinde bulunduğumuz dönemde bu ortaklıklara daha fazla ihtiyaç duymaktadır (Ikenberry, 2020).

Nye (2020) ise Covid-19 krizinin, jeopolitik açıdan bir dönüm noktası sunmayacağını vurgulamaktadır. ABD'nin yanlış politikalarının varlığı söz konusu olmakla birlikte, küresel düzende hâlâ önemli ve güçlü politikalar uygulama kapasitesine sahiptir. Bu dönüşümün Çin lehine sonuçlanmamasını sağlayacak bazı faktörler söz konusudur. Birincisi, coğrafik açıdan Çin'in Hindistan, Japonya ve Vietnam gibi ülkelerle bölgesel açıdan yaşadığı anlaşmazlıklar, ABD'nin elini güçlendirmektedir. İkincisi, enerji konusudur. Çin'in ABD'ye göre daha fazla enerji bağımlısı olması ve bu bağımlılığın ABD'nin deniz üstünlüğüne sahip olduğu yerlerden sağlanmasıdır. Diğer yandan teknoloji de önem kazanan diğer boyuttur. ABD'nin biyo, nano ve bilgi teknolojilerinin geliştirilmesinde dünyada hâlâ öncü konumda olması mevcut sistemdeki konumunu güçlendiren unsurlardır.

Batılı ülkelerin Çin'e bağımlılığını daha net biçimde ortaya koyması açısından da önemli etkiler yaratması muhtemel olan söz konusu kriz, ulusal ve bölgesel düzeyde stratejik üretimleri, Çin'den kendi ülkelerinde kaydırmalarına yol açabilecektir. Bu durum Çin ekonomisini yakından etkileyecektir. Kriz öncesinden beri devam eden ticaret savaşları dikkate alındığında, ABD'nin karşı bağımlılık ve ulusal güvenlik gerekçesiyle Çin'e karşı 'teknolojik soğuk savaş' olarak kabul edilen girişimi kapsamında Çin'den teknolojik ürünlerin ithalatını kısıtlaması, Çin'in büyük bir piyasa payından mahrum kalması yanında, teknoloji alanında da stratejik rolünün azalmasına yol açacaktır (Caron, 2021: 46). Bu türden girişimlerle Batılı ülkeler nezdinde faaliyet alanı daraltılmaya çalışılsa da farklı kıtalar ve coğrafyalarda Çin'in yaptığı açılımlar gözden kaçırılmamalıdır. ABD ile yaşanan çekişme, ABD-Japonya iş birliğinin Doğu Çin Denizi üzerindeki baskısı, Hindistan'ın Güney Asya'da Çin'i zayıflatma baskısı gibi zorluklara rağmen; Çin, yükselişini sürdürmüştür. Diğer yandan ABD'nin Ortadoğu başta olmak üzere dünyanın birçok yerine askeri saldırısı ve uluslararası hukuku küçümseme eğilimi, birçok ülkenin tepkisini çekmiştir. Böyle bir ortam, küresel düzene liderlik etme çabasındaki Çin'e fırsat yaratmaktadır. Covid-19 krizi, bu liderliğin güçlendirilmesi açısından Çin'i daha da umutlandırmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, krizle uzun süre mücadele edeceği varsayıldığında, Çin'in bu bölgelere yaptığı ve yapacağı destekler, Çin'in küresel düzeni dönüştürme olasılığını artırarak, Covid-19 sonrası küresel yönetim için yeni bir yol açacaktır (Akon ve Rahman, 2020: 12).

Campbell ve Doshi (2020) de benzer bir noktaya dikkate çekmektedir: *"krizin kontrolden çıkma sorumluluğuna rağmen Pekin'in eylemleri ve ABD'nin tepkisizliği, ABD'nin küresel sistemdeki konumunu ve 21. yüzyıldaki mücadelesini radikal biçimde değiştirebilir"*. Batı'nın ekonomik bunalım riski ve borç kaynaklı finansal krizinin etkilerinin devam ettiği dönemde, Çin'in devlet mülkiyetli şirketler öncülüğünde finansal ve reel sektörde küresel ekonomide büyümesi, kısa ve orta vadede Çin ile Batı arasındaki ekonomik farklılıkları belirgin biçimde ortaya çıkarmıştır. Bu koşullarda Çin'e bağlı olarak Doğu, Güneydoğu Asya ve diğer gelişmekte olan ülkelerin büyümesi küresel kalkınmadaki açığı azaltabilir. Yeni dünyada internetin, yapay zekânın, bulut bilişimin, robotik teknolojilerin, üç boyutlu baskı, uzay çalışmalarının gelişimini içeren yeni sanayi devriminde maliyetlerin azalmasıyla beraber, 1970'lerde Batı'da ortaya çıkan küresel finans elitlerinin yönlendirdiği neoliberal küreselleşmeden farklı bir karşı bağımlılığı artırması söz konusu olabilecektir. Bu eğilimler, küresel ekonominin ağırlığının Asya'ya kayışına, küresel bir sıfırlanma ve kendi geleceğini inşa etmede kontrolü elinde bulundurmaya çalışan ulus-devletlerin egemenliğinin olduğu yeni bir küresel düzene işaret etmektedir (Dunford ve Qi, 2020: 11).

Covid-19 ve AB’de Ortaya Çıkan Tartışmalar

Ulus-üstü modelin en belirgin örneğini sunan AB, krize müdahale etmede geç kalmıştır. Krizin yönetilmesi sürecinde sistematik bir planın eksikliğine, ülkelerin güvenlik kaygılarını öne almaları ve sınırların kapatılması eklenince, birliğin kuruluş felsefesinde yer alan tek Avrupa fikrinin pratikte karşılığının çok fazla olmadığı ortaya çıkmıştır (Aydın, 2020: 43). Özellikle AB ülkeleri içerisindeki gelişmiş ülkelerin krize karşı ortak politika oluşturmadaki anlaşmazlıkları, ciddi tartışmalara yol açmıştır. İtalya, İspanya ve Fransa dâhil dokuz ülke ortak borç mekanizmasının kurulması için ‘korona tahvilleri (corona bonds)’ çıkarılmasını savunurken, Almanya Başbakanı Angela Merkel, buna karşı çıkarak bunun yerine Euro bölgesinde mali sıkıntı yaşayan ülkelere yardım amacıyla 2012 yılında oluşturulan Avrupa İstikrar Mekanizması (ESM)’nin kullanılması gerektiğini dile getirmiştir. Merkel’in fikri Hollanda, Avusturya ve Finlandiya tarafından da destek görmüştür. Krizin yönetilmesinde ortak bir tavır geliştirilememesi karşısında İspanya Başbakanı Pedro Sánchez, “*Şimdi bu ekonomik krize karşı ortak, güçlü ve etkili bir karşılık veremezsek, krizin etkileri sadece büyük olmakla kalmayacak, bunun yanında etkileri hem uzun süreli olacak hem de bütün Avrupa projesini riske atmış olacağız*” açıklamasıyla durumun ciddiyetini ortaya koymuştur (Herszenhorn, Barigazzi ve Momtaz, 2020). 2008 krizi, borç krizi, göçmen krizi, Brexit ve parasal birlikle ilgili sorunların devam ettiği süreçte, birlik içindeki sorunlar salgınla daha da şiddetlenmiştir. 2025’te AB’ye katılması beklenen Sırbistan’ın Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić’in, “*Avrupa dayanışmasının olmadığını hepimiz anladık*” söylemi AB’nin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Krizden olumsuz etkilenen ülkelerin çağrularına AB’ye üye ülkeler pek karşılık vermezken, söz konusu yardım Çin ve Rusya’dan gelmiştir. Her iki ülkenin birlik ülkelerine yaptıkları yardım, AB ile ilgili tartışmaları farklı bir boyuta taşımıştır. Özellikle Çin ve Rusya’nın hamlelerinin, giderek bölünen AB’nin dağılmasını kolaylaştırmak için gerçekleştirildiği iddia edilmektedir (Dunford ve Qi, 2020: 6). AB’nin zayıflıklarını ve krizi aşabilme kapasitesini ortaya koyma stratejisi olarak nitelendirilen yardımlar, kriz sonrası periyotta AB’nin dağılma senaryosunda Çin ve Rusya’nın kendi pozisyonları güçlendirme, Avrupa’nın iletişim ağları ve diğer stratejik projelerinde kalıcı yer edinebilme arayışı olarak düşünülmektedir (Dempsey, 2020). AB ülkeleri için bir nevi stres testini ifade eden Covid-19, hem kısa vadeli acil eylem planının gerçekleştirilmesinde hem de uzun vadeli projeksiyonda, AB’nin kapasitesinin sınırlılığını ortaya koymuştur. Buna ilave olarak Çin’den koruyucu yüz maskeleri, Hindistan’dan ilaç ürünleri, ABD’den video konferans ekipmanları veya filyasyon takibi yazılımı gibi Covid-19 sürecinde kullanılan temel araçların ithal edilmesi, AB’nin başka ülkelere ne kadar bağımlı olduğunu bir kez daha öne çıkarmıştır (Van Kemseke, 2020). AB ülkelerinin kendi ulusal politikalarıyla verdiği mücadelede yine en önemli sorumluluğu kamu sektörü üstlenmiş ve kamulaştırma hız kazanmıştır. İspanya’da bütün özel hastaneler (Payne, 2020), İtalya’da havayolu şirketi Alitalia (Pallini, 2020), benzer şekilde Almanya’da havayolu şirketi Lufthansa’nın hissesinin %25’i, AB’den ayrılan İngiltere’de demiryollarının bir kısmı (Railfreight, 2020) kamulaştırılmıştır. Fransa ise büyük şirketlerin mali darboğaza düşmeleri halinde kamulaştırmaya hazır olduklarını ve bu şirketlerin batmasına izin vermeyeceğini açıklamıştır (Bloomberg, 2020). Üye ülkelerin tıbbi malzeme ihracatına getirdiği kısıtlamalar AB içerisinde önemli bir sorun haline gelmiş, ortak pazarı da sekteye uğratarak dayanışma kavramına yönelik şüpheleri artırmıştır. Birliğin ortak eylem planının zayıf olması, AB’de krize karşı ulusal tepkilerin artmasını beraberinde getirmiştir. Krizin başlarında çok büyük bir sarsıntı yaşayan İtalya’da ulusal politikaların öne çıkmasından öte, Lega gibi AB’ye şüphe ile yaklaşan aşırı sağ partilerin milliyetçi söylemleri artmaya başlamıştır (Bieber, 2020: 7). Pew Araştırma Merkezi (Pew Research Center)’in Haziran-Ağustos 2020 döneminde yaptığı araştırmada, sağ popülist partiyi destekleyenlerin önemli kısmının AB karşısı olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre Birleşik Krallık’ta Brexit partisini destekleyenlerin %70’i, İsveç’te İsveç Demokratları partisini destekleyenlerin %76’sı, Almanya’da Almanya için Alternatif partisini destekleyenlerin %78’i, İtalya’da Lega partisini destekleyenlerin %64’ü, Danimarka’da Danimarka Halk Partisini destekleyenlerin %75’i, Hollanda’da Özgürlük Partisini ve Demokrasi Forumu Partisini destekleyenlerin %70’i, Fransa’da Ulusal Cephe Partisini destekleyenlerin %64’ü ve İspanya’da Vox partisini destekleyenlerin %65’i AB’yi desteklememektedir (Pew Research Center, 2020).

Aşırı-sağ söylemler, pratik alana da yansımaktadır. Temmuz 2020’de “İtalexit” ismiyle AB’den ayrılmak için kurulan parti, Covid-19 sonrası süreçte birliğin geleceğinin farklı bir aşamaya evrileceğini göstermektedir.

Kriz sürecinde AB'yi bekleyen diğer zorluk, ekonomik açıdan Kuzey ile Güney, değerler açısından ise Batı ile Doğu Avrupa arasındaki bölünmelerin giderek genişlemesidir. Uluslararası liberal düzenin transatlantik merkezinin zayıflaması, Covid-19 sonrası sistemde belirleyici role sahip olacaktır (Saran, 2020: 12).

Covid-19'un Türkiye'nin Küresel Sistemdeki Konumuna İlişkin Sunduğu Fırsatlar ve Riskler

Krizin yol açtığı değişim dinamiği içerisinde üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Türkiye'nin Covid-19 sonrası dönemde uluslararası sistemdeki konumudur. Covid-19 krizi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye için de birtakım fırsatlar ve riskler yaratmıştır.

İlk olarak uluslararası sistemin bütününde devam eden belirsizliğin ve düzensizliğin ortadan kaldırılmasında, küresel yönetişimin zayıflığı belirgin biçimde görülmektedir. Mevcut durumda uluslararası sistemin bir parçası olarak Türkiye'nin rotasını belirlemesi gerekmektedir (Güder, 2020: 155). ABD ile Çin arasında uzun süredir devam eden gerilimler ve AB'nin kriz sürecinde kendi içindeki sorunlarla mücadele etmek zorunda kalması nedeniyle küresel yönetişime katkı sağlamaktan uzaklaşması, küresel sistemde dengeyi sağlamayı zorlaştırmaktadır. Küresel yönetişimde yaşanan boşluk, Türkiye gibi iş birliğini geliştirme arayışında olan ülkelerin önemini artırmaktadır. ABD-Çin arasındaki jeopolitik ve ekonomik çekişmelerin devam etmesi, uluslararası ekonomik yapılanmanın da bu iki güç etrafında şekillenmesine yol açabilir. Küreselleşmenin, uluslararası piyasalardaki müdahalelerin kapsamı ve hızına bağlı olarak Çin veya ABD merkezli yapıya dönüşme olasılığı düşünüldüğünde, Avrupa dâhil birçok ülkeye kriz sürecinde, tıbbi malzeme yardımı yapan ve arabulucu rolünü üstlenen Türkiye için bu durum, önemli avantaj sağlamaktadır (Kahf, 2020: 86-88). Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farkının kapanması, yıllar geçtikçe yeni iş birliği alternatiflerinden yararlanabilmek için uygun ortam yaratmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin yaptığı yardımların çıkar odaklı değil, insan odaklı uluslararası bir bakış açısına sahip olduğunu göstermesi açısından da konumunu güçlendirmektedir (Korkut, 2020). Bu avantajların fırsata dönüştürülmesi ve Türkiye'nin kriz sonrası dönemdeki konumunun güçlenmesi, bölgesel gücünün pekiştirilmesiyle yakından ilişkilidir. Bölgedeki komşu ülkelere göre daha gelişmiş sağlık sistemine sahip olması nedeniyle geliştirilen ilişkiler, çekişmelerin ve anlaşmazlıkların yaşandığı konjonktürü Türkiye'nin lehine çevirebilme imkânı sunmaktadır. Fakat bunun için kriz yönetiminde başarılı olunması ve ekonomik kaynakların etkin kullanılması en önemli kriterler olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bölgesel gelişmeler göz önüne alındığında, yakın bölgelerdeki ülkelerin kaynak sıkıntısı uzun süredir devam etmektedir. Dolayısıyla böyle bir konjonktürde sağlık sistemi başta olmak üzere ekonomik açıdan bölge ülkeleriyle kıyaslandığında Türkiye'nin daha güçlü olması, prestijini artıracak gelişmelerdir (Okur, 2020: 323-324).

İkinci olarak krizin etkisiyle dijitalleşmenin her alanda artan önemi göz önüne alındığında temassız iş modellerinin gelişimi, sağlık alanında da ülkeleri daha yoğun teknolojilerin kullanımına zorlayabilir. Bu da Çin ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin aralarındaki iş birliğini artırmalarına ve bu alanda daha fazla yatırım yapmalarına güçlü teşvik sağlamaktadır (Wang, 2020: 154). Üçüncü olarak Covid-19 gibi küresel bir sorun karşısında, uluslararası kuruluşların politikalarının ve koordinasyon sağlama işlevlerinin çok kritik olduğu dönemde, Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB), Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) gibi uluslararası kuruluşların krizin yönetimindeki performansları sorgulanırken, Çin ve Türkiye'nin dış yardım hamleleri uluslararası sistemde yumuşak güçlerini artırmaları için de yeni bir imkân sağlamaktadır (Küpeli, 2020).

Bunun yanında Covid-19, Türkiye ekonomisi üzerinde bazı kırılmalıkları ve riskleri de artırmıştır. Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarının başında gelen yüksek işsizlik, krizin etkisiyle hâlâ en önemli sorunlardan birisi olmaya devam etmektedir. 2021 Nisan ayı itibarıyla mevsim etkisinden arındırılmış genel işsizlik oranı %13,9 ve genç işsizlik oranı %25,6 gibi çok yüksek bir seviyededir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2021). Krizin etkisiyle yoksulluk oranı da artmaya devam etmiştir. Yoksulluk iki yıl üst üste artarak 2019 yılında %10,2 iken 2020 yılında kriz nedeniyle %12,2'ye yükselmiştir. Türkiye ekonomisi, 2020 yılında G-20 ülkeleri içerisinde %1,8 büyüme oranıyla Çin'den sonra en fazla büyüyen ikinci ülke olmuştur. Buna rağmen yüksek enflasyon, döviz kuru dengesizliği ve dış rezervlerin azalması nedeniyle istikrarsızlıklar varlığını sürdürmüştür. Mart 2021'de enflasyon oranı 18 ayın en yüksek seviyesine çıkarak %16,2 olmuştur. TL'nin değer kaybı enflasyonist baskıları daha da artırmıştır. Finansal olmayan şirketlerin borcu, 2020'nin ilk altı ayında GSYİH'nin %9'u oranında artarak gelişmekte olan ülkeler arasındaki en yüksek artış olmuştur. Ayrıca, krizin etkilerinin

azaltılması için politika aracı olarak kullanılan kredi genişlemesi ve turizm gelirlerinin azalması cari açığı da olumsuz etkilemiştir. 2019 yılında cari fazla söz konusuysen, 2020 yılında cari açık GSYİH'nin %5,1'ine ulaşmıştır (World Bank, 2021b).

Kriz etkisiyle, hâlihazırda mevcut olan makroekonomik sorunlar Türkiye ekonomisini kriz sonrası dönemde önemli ölçüde etkileyecektir. Özellikle büyümenin istihdam alanında istenilen sonucu yaratamaması, yoksulluğun artması ve enflasyonun hâlâ ciddi bir sorun olarak varlığını devam ettirmesi, bu alanlara yönelik daha kapsamlı makroekonomik politikalar geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dünya tarihinde radikal dönüşümlerin genellikle beklenmedik krizler ve durumlarla beraber gerçekleştiği görülmektedir. Savaşlar, ekonomik krizler, doğal afetler, salgınlar gibi nedenlerle değişim ve dönüşümler toplumları farklı bir rotaya sokmaktadır. 2019 yılının sonunda başlayan ve tüm dünyayı etkisine alan Covid-19 salgını, içinde bulunduğumuz dönemde sözü edilen dönüşümlere benzer etkilere yol açacak küresel bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Covid-19 salgını, daha önceki yüzyıllarda meydana gelen büyük hastalıklar ve savaşlar kadar ölümcül olmamasına rağmen¹ küresel sistemin birbiriyle iç içe geçmesinden dolayı tedirginliklerin, risklerin ve belirsizliklerin daha fazla artmasına yol açmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD öncülüğünde neoliberal serbestleşme ideolojisinin inşası hız kazanmış ve 1980'lerden itibaren giderek ivme kazanan küreselleşme olgusu, bütün bilimsel ve toplumsal gelişmelerin merkezine oturmuştur. Temelde sermayenin ve ticaretin (sınırlı da olsa emeğin) önündeki engellerin kaldırılarak dünya ekonomilerinin birbirine mümkün olduğunca entegre olması sağlanmıştır. Teorik olarak küreselleşme sayesinde, tüm dünyanın refahının artacağı öngörülse de pratik alanda küreselleşmeden fayda sağlayan ülkeler olduğu gibi yoksulluğun, eşitsizliğin, ekonomik krizlerin ve politik istikrarsızlığın yaşandığı ülke sayısı da azımsanmayacak kadar fazla olmuştur. İstikrarsızlık ve krizlerle karşı karşıya kalan ülkelere IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar öncülüğünde mali disiplinin sağlanması, devletin ekonomide mümkün olduğunca çok az rol üstlenmesi, deregülasyon, özelleştirme ve finansal sektörün geliştirilmesi gibi küreselleşme ile uyumlu olacak biçimde serbestleşme politikalarını benimsemeleri tavsiye edilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, finansallaşma ve dışa açılma nedeniyle yaşanan krizlerle beraber neoliberal küreselleşmeye yönelik eleştiriler giderek artmıştır. 2008 küresel finans krizinde ise denetimsiz finansal sektörün sadece gelişmekte olan ülkeleri değil, gelişmiş ülkeleri de ciddi biçimde etkilemesi ve sonrasında 2010 yılında AB'de Euro bölgesinin yaşadığı borç krizi, serbestleşme yerine devletin ekonomide en önemli aktör olarak öne çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanında Çin'in küresel sistemde ekonomik açıdan giderek güçlenmesi ve dünyanın ikinci büyük ekonomisi konumunda gelmesi yeni dünya düzenine kimin öncülük edeceği tartışmalarını artırmıştır.

Covid-19 krizi, yeni dünya düzeninde birçok dengeyi değiştirecek dinamikleri tetiklemiştir. İlk başta küreselleşmenin sonunun geldiğini ifade etmek çok iddialı bir yaklaşım olsa da cezbedici konumunu belirli ölçüde yitirme ihtimali yüksektir. Küresel ekonomilerin birbirine bağımlı olduğu bir sistemde, belirli bölgelerde veya ülkelere tedarik zincirinde yaşanan kopmalar kolaylıkla başka yerleri ve kıtaları olumsuz etkilemektedir. Örneğin AB ülkeleri maske temininde bile çok zorlanmıştır. Türkiye, Çin, Rusya gibi ülkeler AB ülkelerine maske yardımıyla bulunmuştur. Karşı bağımlılığın yüksek olmasından kaynaklanan tıkanıklar önümüzdeki yeni dönemde bölgesel oluşumları ve iş birliklerini güçlendirecektir.

Covid-19 krizinin öne çıkardığı bir diğer önemli husus, devletin ekonomide ve küresel koordinasyonun sağlanmasında çok önemli bir aktör olduğunu yeniden ortaya çıkarmasıdır. Özellikle sağlık sisteminin özel sektörün elinde olduğu gelişmiş ülkelerde, sistemin çökmesi ve vatandaşlarının ihtiyaçlarına cevap verememesi çok ağır sonuçlara neden olmuştur. Batmakta olan şirketlerin kamulaştırılması, kamu kaynakları aracılığıyla kredi mekanizmalarının işletilmesi gibi birçok alanda devlet devreye girmiştir. Yeni süreçte devlet, ekonomide ve diğer alanlarda daha fazla öne çıkacaktır. Devletin bu yeni

¹ 1347-1351 yılları arasında Avrupa'da "Kara Ölüm" olarak nitelendirilen hıyarcıklı veba nedeniyle 200 milyon, 1918-1919 yılları arasındaki İspanyol Gribi nedeniyle 40-50 milyon, 1981'den günümüze HIV/AIDS nedeniyle 25-30 milyon insan hayatını kaybederken (LePan, 2020), sadece II. Dünya Savaşı'nda 20 milyonu asker ve 30 milyonu sivil olmak üzere toplam 50 milyon insan hayatını kaybetmiştir (Singh, 2021: 1).

konumlanışının sadece kamu harcamalarını gerçekleştiren otorite olarak değil, dijitalleşmeyle uyumlu olan ve bu dijitalleşmenin ekonomide, eğitimde, sağlıkta ve diğer alanlarda verimli biçimde işlenmesini sağlamak için kurumsal kapasitesini artırması gereken unsur olarak öne çıkacağını ifade etmek mümkündür. Diğer ifadeyle Covid-19 krizi devletleri de dönüştürecektir. Eğitim ve sağlık gibi toplumun en temel ihtiyaçlarının özel sektörün öncülüğüne bırakıldığında yol açtığı yıkıcı tablo, bu dönüşümü mecbur kılmaktadır.

Devlet öncülüğünde ulusal politikaların krizin etkilerini azaltmada kilit faktör olması, yeni bir tartışmayı gündeme getirmiştir. 2008 krizi sonrasında olduğu gibi milliyetçiliğin ve popülizmin, yükseleceğine yönelik fikirler yaygınlık kazanmaktadır. Bunun da ötesinde Çin'in krizle mücadelede göreceli olarak başarılı olması ve demokratik gelişmiş ülkelerin daha başarısız bir performans göstermeleri, küresel sistemde demokrasinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Küresel iş birliğinin ve dayanışmanın uygulamada çok sınırlı kalması, ülkeleri içe dönük politikalara zorlamış ve küreselleşme karşıtlığı artmıştır. Bu durumun en tipik örnekleri, demokratik değerlerin yüksek ve ulus-üstü bir oluşum olan AB'de yaşanmıştır. Popülist-milliyetçi sağ partilerin seçmenlerinin AB karşıtlığı (Pew Research Center, 2020) sadece salgın döneminde yükselmemiş, esasında 2008 krizinden itibaren süregelmektedir. Dolayısıyla otoriter eğilimlerin küresel açıdan yüksek seviyelere çıkacağını öngörmek gerçekçi olmasa da liberal ülkelerde bu tür eğilimlerin yaşanması söz konusu olabilecektir. Çünkü neoliberal küresel sistemin derinleştirdiği krizin atlatılabilmesinde hem çözümün ağırlıklı olarak ulusal politikalarla mümkün hâle gelmesi hem de küresel yönetişimin yetersiz kalması, daha milliyetçi paradigmalara benimsenmesine yol açmaktadır.

Kriz sonrası dönemde yeni küresel düzenin şekillenmesinde şüphesiz ABD-Çin mücadelesi belirleyici olacaktır. Donald Trump ile beraber ABD'nin korumacı politikalara yönelmesi ve Çin'in buna karşılık vermesiyle ticaret savaşına dönüşen küresel ekonomik mücadele tüm dünyayı etkilemiştir. Politik alanda da karşılıklı girişimlerin olduğu konjonktürde Covid-19, her iki ülke açısından çeşitli fırsatları ve riskleri de yaratmıştır. Çin açısından düşünüldüğünde, en başta dünya ekonomisinin küçüldüğü ortamda büyümesini devam ettirmiştir. Ekonomik açıdan gücünü sürdürmesi, küresel liderlik iddiasını artırmaktadır. Buna karşılık, 2013 yılında açıkladığı Kuşak ve Yol Girişi (BRI) projesiyle küreselleşmeye yön vermeye çalışan Çin'in bu hedefi, güzergâh kapsamındaki ülkelerin salgından olumsuz etkilenmesi ve BRI'nin fiziki küreselleşmeye dayanmasıyla dijital küreselleşmeye kaymanın yaşanması halinde dezavantajlar yaratabilecektir (Buckley, 2020: 314). 2008 krizinden en fazla etkilenen ülkelerden birisi olan ABD, Covid-19 krizine önlem almada da başarısız olmuştur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nün verilerine göre en fazla can kaybının yaşandığı ülke konumunda olan ABD'nin sağlık sistemi başta olmak üzere birçok alanda politika üretmedeki eksikliği, güçlü ülke imajının kaybolmasına yol açmıştır. 21. yüzyılda, biri ekonomik diğeri sağlık olmak üzere yaşanan iki büyük krizde başarılı olamaması, küresel liderliğinin sorgulanmasına yol açsa da bilimsel, teknolojik ve askeri açıdan sahip olduğu üstünlüğü ABD'ye çeşitli açılardan avantaj sağlamaktadır. Dolayısıyla Covid-19'un mutlak anlamda ABD'nin düşüşü ve Çin'in yükselişine yol açacağını varsaymak için yeterli koşulların oluştuğunu söylemek oldukça zordur. ABD'den sonra salgının en fazla etkilediği ülkeler, AB ülkeleridir. Birlik genelindeki ortak politika belirlemede yaşanan fikir ayrılıkları, dayanışma eksikliği ve demokratik değerlerin ayrışması gibi sorunlar çok net bir biçimde ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin AB'den ayrıldığı bir dönemde birliğin geleceğinin sorgulandığı periyotta, bunun domino etkisi yaratabilme olasılığı yüksektir.

Mevcut durumun çok köklü değişikliklere yol açacağı ne derecede mümkündür, bunu kestirmek oldukça güç olmakla beraber küresel sistemde bir reform ihtiyacının gerekliliğinin kaçınılmaz olduğu ortadadır (Caruso, 2020: 7). Covid-19 krizinden, küresel sisteminin daha istikrarlı hâle gelmesi adına çıkarılması gereken çeşitli dersler söz konusudur. Her şeyden önce, küresel sorunlar karşısında ortak politika geliştirmede yaşanan başarısızlıklar mevcut krizleri daha da derinleştirmektedir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde krizlerin yol açtığı sonuçlar daha ağır olmaktadır. Bu yüzden küresel yönetişimin güçlendirilmesi, uluslararası politika yapıcılarının en önemli gündemi olmalıdır. Ayrıca ABD ve Batı eksenli uluslararası kuruluşların giderek kapsayıcılıktan uzaklaşmaya başlaması, bu kurumlarda reformları gerekli kılmaktadır. Hatta gelişmekte olan ülkelerin kendi alternatif kurumlarını oluşturma süreci yeniden gündeme gelebilir. İkinci olarak Türkiye başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin, küresel sistemin yeniden yapılandırılmasında söz sahibi olabilmelerini sağlayacak farklı fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerin, sunulan fırsatları sağlıklı olarak değerlendirilebilmeleri için küresel ekonomideki yükselişlerinin istikrarlı olması ve ekonomik yapıda teknolojik dönüşümleri hızlandıracak

politikaları geliştirilmeleri gerekmektedir. Üçüncü olarak ülkeler arası entegrasyonla beraber, ulusal ekonomilerin hâlâ önemli olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Piyasaların sağlıklı biçimde işleyebilmesi için ulus-devletlerin ekonomik müdahalelerinin gerekli olduğu görülmektedir. Dolayısıyla devletlerin ekonomi politikaları geliştirme esneklikleri ve kapasiteleri daha önemli hâle gelmiştir. Son olarak kriz sonrası dönemde küresel sistemde teknolojinin belirleyici bir role sahip olacağı öngörülmektedir. Sağlık, eğitim, ekonomi, ulaşım ve iletişim alanlarında teknolojik yatırımların artırılması, uluslararası sistemde daha fazla söz sahibi olunmasını artıracak unsurdur.

KAYNAKÇA

- Akon, M. S. ve Rahman, M. (2020), "Reshaping the Global Order in the Post Covid-19 Era: A Critical Analysis", *Chinese Journal of International Review*, Volume: 2, Issue: 1, p. 1-15.
- Amin, S. (2017), *Kapitalizmden Uygurlığa: Sosyalist Perspektifin Yeniden İnşası* (Çev. Yağmur Dönmez ve Naim Atabağsoy), Yordam Kitap, İstanbul.
- Atlı, A. (2020), "Covid-19 Küreselleşmenin Sonunu Mu Getirecek?", *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler*, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Aydın, M. (2020), "Covid-19 ve Uluslararası Düzen", *Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar, Yeni Trendler*, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Bhusal, M. K. (2020), "The World After Covid-19: An Opportunity for a New Beginning", *International Journal of Scientific and Research Publications*, Volume: 10, Issue: 5, p. 735-741.
- Bieber, F. (2020), "Global Nationalism in Times of the Covid-19 Pandemic", *Nationalities Papers*, p. 1-13. doi:10.1017/nps.2020.35.
- Buckley, P. J. (2020), "China's Belt and Road Initiative and the Covid-19 Crisis", *Journal of International Business Policy*, Volume: 3, p. 311-314.
- Caron, J. F. (2021), *A Sketch of the World After the Covid-19 Crisis: Essays on Political Authority, The Future of Globalization, and the Rise of China*, Palgrave Macmillan, Gateway East.
- Caruso, R. (2020), "What Post Covid-19? Avoiding A Twenty First Century General Crisis", *Peace Econ. Peace Sci. Pub. Pol.*, p. 1-9. <https://doi.org/10.1515/peps-2020-9013>.
- Chanda, N. (2014), *Küreselleşmenin Sıradışı Öyküsü* (2. Baskı), (Çev. Dilek Cenkçiler), ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Dunford, M. ve Qi, B. (2020), "Global Reset: Covid-19, Systemic Rivalry and the Global Order", *Research in Globalization*, Volume: 2, Issue: 100021, p. 1-12. <http://dx.doi.org/10.1016/j.resglo.2020.100021>.
- Enderwick, P. ve Buckley, P. (2020), "Rising Regionalization: Will the Post-Covid-19 World See a Retreat from Globalization?", *Transnational Corporations*, Volume: 27, Issue: 2, p. 99-112.
- Fukuyama, F. (2020), "The Pandemic and Political Order", *Foreign Affairs*, Volume: 99, Issue: 4, p. 26-32.
- Gehrke, T. (2020), "After Covid-19: Economic Security in EU-Asia Connectivity", *Asia Europe Journal*, Volume: 18, p. 239-243. <https://doi.org/10.1007/s10308-020-00579-y>.
- Giddens, A. (2018), *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori* (7. Baskı), (Çev. Ümit Tatlıcan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Güder, S. (2020), "The Effects of Covid-19 on the International System and Turkish Politics", *The COVID-19 Pandemic and Its Economic, Social, and Political Impacts*, Editors: Dilek Demirbaş, Veysel Bozkurt and Sayım Yorğun, Istanbul University Press, Istanbul.
- Ikenberry, G. J. (2020), "The Next Liberal Order: The Age of Contagion Demands More Internationalism, Not Less", *Foreign Affairs*, Volume: 99, Issue: 4, p. 133-142.

- ILO (International Labour Organization) (2021), ILO Monitor: Covid-19 and the World of Work, (Seventh Edition), Genève, Switzerland.
- IMF (International Monetary Fund) (2021), World Economic Outlook UpDate, Washington, United States.
- Kahf, A. (2020), “COVID-19 Sonrası “Yeni Normal“ Küresel Yönetişim”, COVID-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- Kamali-Chirani, F. ve Khalid, I. S. (2020), “Covid-19 and Change in Global Political Order”, Sustainable Development Policy Institute Policy Review, p. 1-13.
- Klasing, M. J. ve Milionis, P. (2014), “Quantifying the Evolution of World Trade, 1870-1949”, Journal of International Economics, Volume: 92, Issue: 1, p. 185-197.
- Korkut, C. (2020), “The Economic and Financial Opportunities for Turkey in the Post-pandemic Period”, Reflections on the Pandemic in the Future of the World, Editors: Muzaffer Şeker, Ali Özer and Cem Korkut, Turkish Academy of Sciences Publications, Ankara.
- Lawrence, P. (2020), “Global Capitalism and Africa After Covid-19”, Review of African Political Economy, Volume: 47, Issue: 165, p. 351-362. DOI: 10.1080/03056244.2020.1839274.
- McNamara, K. R. ve Newman, A. L. (2020), “The Big Reveal: Covid-19 and Globalization’s Great Transformations”, International Organization 74, Supplement, p. 1-19.
- Mengzi, F. (2020), “The Future of Globalization Under the Impact of Covid-19 Pandemic”, CIR, Volume: 30, Issue: 4, p. 15-25.
- Mouritz, F. (2020), “Implications of the Covid-19 Pandemic on China’s Belt and Road Initiative”, Connections: The Quarterly Journal, Volume: 19, Issue: 2, p. 115-124. <https://doi.org/10.11610/Connections.19.2.09>.
- Nunes, J. (2020), “The COVID-19 Pandemic: Securitization, Neoliberal Crisis, and Global Vulnerabilization”, Cad. Saúde Pública, Volume: 36, Issue: 4, 1-4. doi: 10.1590/0.
- Okur, M. A. (2020), “Covid-19 Salgını, Dünya Düzeni ve Türkiye”, Akademik Hassasiyetler, Cilt: 7, Sayı: 13, s. 311-335.
- Samant, H. (2020), Post Covid-19 World Order: An Overview, Vivekananda International Foundation 2020.
- Saran, S. (2020), “Order at the Gates: Globalisation, Techphobia and The World Order”, Uncharted Territory: Emerging World Order Post Covid-19, Editor: Aarshi Tirkey, ORF and Global Policy Journal, New Delhi.
- Sell, S. K. ve Williams, O. D. (2020), “Health Under Capitalism: A Global Political Economy of Structural Pathogenesis”, Review of International Political Economy, Volume: 27, Issue: 1, p. 1-25. DOI: 10.1080/09692290.2019.1659842.
- Sell, S. K. (2020), “What Covid-19 Reveals About Twenty-First Century Capitalism: Adversity and Opportunity”, Development, Volume: 63, p. 150-156.
- Singh, P. (2021), “Beyond the Covid-19 Pandemic: Gauging Neoliberal Capitalism and the Unipolar World Order”, International Critical Thought, Published Online: 01 Feb 2021, p. 1-20. DOI: 10.1080/21598282.2020.1869995.
- Soysa, I. D. ve Vadlamannati, K. C. (2020), “Does Free-Market Capitalism Drive Unequal Access to Health? An Empirical Analysis, 1970-2015”, Global Public Health, DOI: 10.1080/17441692.2020.1849350.
- Strange, S. (2014), “Devletlerin Azalan Otoritesi”, (Çev. Cemil Boyraz), Küresel Dönüşümler: Büyük Küreselleşme Tartışması, Hazırlayanlar: David Held ve Anthony McGrew, Phoenix, Ankara.

- UN (United Nations) (2020), Brief#2: Putting the UN Framework for Socio-Economic Response to Covid-19 Into Action: Insights, New York, United States.
- Valiyeva, K. (2020), “Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı, Sayı: 37, Bahar (Özel Ek), s. 390-403.
- Wang, Y. (2020), “COVID-19 Sonrası Dönemde Küresel Sistemin Geleceği”, COVID-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi?, Editör: Ufuk Ulutaş, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, Ankara.
- World Bank (2020), Poverty and Shared Prosperity 2020: Reversals of Fortune, Washington, DC, United States.
- World Bank (2021a), Global Economic Prospects, Washington, DC, United States.
- World Bank (2021b), Turkey Economic Monitor, April 2021: Navigating the Waves, Washington, DC, United States.
- Avais, T. “Covid-19 and the Changing Global Order”, *Modern Diplomacy*, 13 Haziran 2020. <https://modern diplomacy.eu/2020/06/13/covid-19-and-the-changing-global-order/> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).
- “Fransa büyük şirketlerini korumak için “kamulaştırmaya” hazır”, *Bloomberg*, 17 Mart 2020. <https://www.bloomberght.com/fransa-buyuk-sirketlerini-korumak-icin-kamulastirmaya-hazir-2250022> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Campbell, K. M. ve Doshi, R. “The Coronavirus Could Reshape Global Order”, *Foreign Affairs*, 18 Mart 2020. <https://www.cnas.org/publications/commentary/the-coronavirus-could-reshape-global-order> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Dempsey, J. “Europe’s Missing Coronavirus Exit Strategy”, *Carnegie Europe*, 14 Nisan 2020. <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/81549> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Du, J., Delis, A., Douch, M. ve Shepotylo, O. “Coronavirus Won’t Kill Globalisation-But A Shakeup Is Inevitable”, *The Conversation*, 23 Mayıs 2020. <https://theconversation.com/coronavirus-wont-kill-globalisation-but-a-shakeup-is-inevitable-137847> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- Farrell, H. ve Newman, A. “Will the Coronavirus End Globalization As We Know It?”, *Foreign Affairs*, 16 Mart 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Free, C. (2020), “The Resurgence of the Nation State”, *Sydney Business Insights*, 19 Ağustos 2020. <https://sbi.sydney.edu.au/the-resurgence-of-the-nation-state/> (Erişim Tarihi: 27 Ocak 2021).
- Herszenhorn, D. M., Barigazzi, J. ve Momtaz, R. “Virtual Summit, Real Acrimony: EU Leaders Clash Over ‘Corona Bonds’”, *Politico*, 27 Mart 2020. <https://www.politico.eu/article/virtual-summit-real-acrimony-eu-leaders-clash-over-corona-bonds/> (Erişim Tarihi: 25 Ocak 2021).
- “Japonya yatırımını Çin’den çıkarmak isteyen şirketlere mali yardımda bulunacak”, *Euronews.*, 11 Nisan 2020. <https://tr.euronews.com/2020/04/11/japonya-yat-r-m-n-cin-den-c-karmak-isteyen-sirketlere-mali-yard-md-a-bulunacak> (Erişim Tarihi: 25 Mart 2021).
- Irwin, D. “The Pandemic Adds Momentum to the Deglobalisation Trend”, *VOXEU*, 5 Mayıs 2020. <https://voxeu.org/article/pandemic-adds-momentum-deglobalisation-trend> (Erişim Tarihi: 20 Ocak 2021).
- Kaplan, R. D. “Coronavirus Ushers in the Globalization We Were Afraid Of”, *Bloomberg Opinion*, 20 Mart 2020. <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-03-20/coronavirus-ushers-in-the-globalization-we-were-afraid-of> (Erişim Tarihi: 3 Şubat 2021).
- Kissinger, H. A. “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Nisan 2020. <https://www.henryakissinger.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order/> (Erişim Tarihi: 4 Şubat 2021).

- Küveli, M. K. “The Changing New World Order After Covid-19”, *South Security School*, 3 Haziran 2020. <https://www.gencdiplomatar.com/awareness/articles/the-changing-new-world-order-after-covid-19.html> (Erişim Tarihi: 30 Haziran 2021).
- La Fonta, T. “The Covid-19 Crisis and the Come-Back of the Nation-State in Europe”, *RPP Group*, 7 Ekim 2020. <https://rpp-group.com/rpp-blog/news-articles/the-covid-19-crisis-and-the-come-back-of-the-nation-state-in-europe/> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).
- Lent, J. “Coronavirus Spells the End of the Neoliberal Era. What’s Next?”, *Open Democracy*, 12 Nisan 2020. <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/coronavirus-spells-the-end-of-the-neoliberal-era-whats-next/> (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).
- LePan, N. “Visualizing the History of Pandemics”, *Visual Capitalist*, 14 Mart 2020. <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Mazzucato, M. “The Covid-19 Crisis is a Chance to Do Capitalism Differently”, *The Guardian*, 18 Mart 2020. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/18/the-covid-19-crisis-is-a-chance-to-do-capitalism-differently> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021).
- “Pandemic Crisis Confirms Importance of Nation State-Polish PM”, *Thefirstnews*, 5 Ekim 2020. <https://www.thefirstnews.com/article/pandemic-crisis-confirms-importance-of-nation-state---polish-pm-16394> (Erişim Tarihi: 29 Ocak 2021).
- Nye, J. “Covid-19 and the Future Global Order”, *Institut für Sicherheitspolitik*, 2 Mayıs 2020. <https://www.institutfuersicherheit.at/covid-19-and-the-future-global-order/> (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Our World in Data (2021), <https://ourworldindata.org/grapher/globalization-over-5-centuries>, 22.01.2021.
- Pallini, T. “Italy Just Took Full Ownership of Its National Airline Alitalia to Save It from Collapse Amid the Coronavirus Crisis. Here’s The Carrier’s Full Troubled History”, *Business Insider Australia*, 21 Mart 2020. <https://www.businessinsider.com/alitalia-nationalized-by-italy-history-2020-3> (Erişim Tarihi: 02 Şubat 2021).
- Payne, A. “Spain Has Nationalized All of Its Private Hospitals as the Country Goes Into Coronavirus Lockdown”, *Business Insider Australia*, 16 Mart 2020. <https://www.businessinsider.in/politics/news/spain-has-nationalised-all-of-its-private-hospitals-as-the-country-goes-into-coronavirus-lockdown/articleshow/74658200.cms> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).
- Pew Research Center (2020), “Majorities in the European Union Have Favorable Views of the Bloc”, www.pewresearch.org (Erişim Tarihi: 5 Şubat 2021).
- Press Conference-Australian Parliament House (2020), <https://www.pm.gov.au/media/press-conference-australian-parliament-house-6> (Erişim Tarihi: 24 Ocak 2021).
- Shiller, R. J. “Wartime Atmosphere Has Opened a Window for Change”, *Financial Review*, 20 Nisan 2020. <https://foreignpolicy.com/2020/04/15/how-the-economy-will-look-after-the-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- Stiglitz, J. E. “We Need a Better Balance Between Globalisation and Self-Reliance”, *Financial Review*, 20 Nisan 2020. <https://foreignpolicy.com/2020/04/15/how-the-economy-will-look-after-the-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 23 Ocak 2021).
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021), İşgücü İstatistikleri, Nisan 2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Nisan-2021-37488>, 05.07.2021.
- “UK Partial Rail Nationalisation to Battle Coronavirus”, *Railfreight*, 3 Mart 2020. <https://www.railfreight.com/policy/2020/03/23/uk-partial-rail-nationalisation-to-battle-coronavirus/?gdpr=accept> (Erişim Tarihi: 2 Şubat 2021).

- Ullah, A. “Covid-19: Is this the End of Western Liberalism?”, *Modern Diplomacy*, 7 Mayıs 2020. <https://moderndiplomacy.eu/2020/05/07/covid-19-is-this-the-end-of-western-liberalism/> (Erişim Tarihi: 28 Ocak 2021).
- Van Kemseke, P. “How Covid-19 Is Changing the European Union”, *EUobserver*, 18 Ağustos 2020. <https://euobserver.com/opinion/149167> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Wallerstein, I. “Ekonomik Krize Uzun Vadeli Bakış”, (Çev. Açalıya Temel), *Sendika.org.tr*, 28 Ekim 2008. <https://sendika.org/2008/10/ekonomik-krize-uzun-vadeli-bakis-immanuel-wallerstein-25143/> (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021).
- Walt, S. M. “A World Less Open, Prosperous, and Free”, *Foreign Policy*, 20 Mart 2020a. <https://foreignpolicy.com/2020/03/20/world-order-after-coronavirus-pandemic/> (Erişim Tarihi: 20 Ocak 2021).
- Walt, S. M. “The Realist’s Guide to the Coronavirus Outbreak”, *Foreign Policy*, 9 Mart 2020b. <https://www.belfercenter.org/publication/realists-guide-coronavirus-outbreak> (Erişim Tarihi: 27 Ocak 2021).
- Webber, D. “Capitalism and the Coronavirus Crisis: The Coming Transformation(s)”, *The Conversation*, 28 Ekim 2020. <https://theconversation.com/capitalism-and-the-coronavirus-crisis-the-coming-transformation-s-149027> (Erişim Tarihi: 26 Ocak 2021).
- WHO (World Health Organization) (2021), [WHO Coronavirus Disease \(COVID-19\) Dashboard](https://www.who.int/), <https://www.who.int/>, 06.07.2021.
- Yip, G. “Does COVID-19 really mean the death of globalisation?”, *Imperial College Business School*, 5 Ağustos 2020. <https://www.imperial.ac.uk/business-school/ib-knowledge/strategy-leadership/does-covid-19-really-mean-the-death-globalisation> (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2021).
- Yip, G. “Does Covid-19 Mean the End for Globalization?”, *Forbes*, 8 Ocak 2021. <https://www.forbes.com/sites/imperialinsights/2021/01/08/does-covid-19-mean-the-end-for-globalization/?sh=401ebb4671e4> (Erişim Tarihi: 1 Şubat 2021).
- Zürn, M. “The Death of Globalization? Covid 19 and the Nation-State”, *The Globalist*, 23 Nisan 2020. <https://www.theglobalist.com/globalization-coronavirus-pandemic-deglobalization-society-digitalization-commerce/> (Erişim Tarihi: 30 Ocak 2021).

